

ΚΑΝΘΑΡΟΕΙΔΕΙΣ ΚΟΤΥΛΕΣ ΚΑΙ ΕΞΑΛΕΙΠΤΡΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΘΕΡΜΗΣ ΝΟΜΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
Συμβολή στη μελέτη της γκρίζας αρχαϊκής κεραμικής
του Θερμαϊκού κόλπου.

Η εργασία αυτή παρουσιάζει ένα μικρό μέρος των γκρίζων, στιλβωμένων, τροχήλατων εξαλείπτρων και κανθαροειδών κοτυλών των όψιμων αρχαϊκών χρόνων που ήρθαν στο φως στο αρχαίο νεκροταφείο του σημερινού οικισμού Θέρμη του ομώνυμου Δήμου κατά τη διάρκεια των πρώτων σωστικών ανασκαφών (1988-1990)¹. Έγινε προσπάθεια ώστε το δείγμα να συμπεριλάβει και αρκετά αγγεία τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν εξωτερικά από την εισαγμένη κεραμική που τα συνόδευε. Έτσι επιχειρείται και μια προσέγγιση στα προβλήματα χρονολόγησης αυτής της κεραμικής, πέρα από την εξέταση των τεχνικών ιδιαιτεροτήτων, της καταγωγής και της εξάπλωσής της.

Ευχαριστίες οφείλω στη συνάδελφο Κ. Λαζαρίδου για την καθοδήγησή της κατά τη διάρκεια της ανασκαφής (στην οποία συμμετείχα ως φοιτητής) και για την παραχώρηση της αρχικής άδειας μελέτης. Η μελέτη αυτή όμως δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη συμπαράσταση και τις διευκολύνσεις που μου προσέφεραν η τότε Έφορος, αείμνηστη Ι. Βοκοτοπούλου και οι συνάδελφοι Ε. Σκαρλατίδου και Δ. Ιγνατιάδου, καθώς και μεγάλο μέρος του επιστημονικού και φυλακτικού προσωπικού του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Τέλος, ευχαριστίες οφείλω στον καθ. Αρχαιολογίας κ. Μ. Τιβέριο για την πρόθυμη αποδοχή του να εποπτεύσει τη μεταπτυχιακή εργασία μου, στην οποία βασίστηκε αυτή η μελέτη².

1. Για το νεκροταφείο της Θέρμης: *Αρχαιολογικό Δελτίο*, Χρονικά από το 1988 και εξής: Σ. Μοσχονησιώτου, «Θέρμη-Σίνδος. Ανασκαφικές παρατηρήσεις στα δύο νεκροταφεία της περιοχής Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 2 (1988) 283-289· Ε. Σκαρλατίδου, «Ένας νέος κιονωτός κρατήρας του Λυδού από τη Μακεδονία», *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII (1990-1995) 175· Ε. Σκαρλατίδου – Δ. Ιγνατιάδου, «Πρώτα συμπεράσματα από την ανασκαφή του αρχαίου νεκροταφείου στη Θέρμη (Σέδες)», *ΑΕΜΘ* 10α (1996) 477-490· Δ. Ιγνατιάδου, «Η Θέρμη κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο», *Θέρμη. Ιστορία και πολιτισμός*, έκδοση Δήμου Θέρμης, 1987, σσ. 24-68 και Β. Αλλαμανή – Κ. Χατζηνικολάου – Β. Τζανακούλη – Σ. Γκαλινίκη, «Θέρμη 1999. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο και στοιχεία για την οργάνωση του χώρου του», *ΑΕΜΘ* 13 (1999) 153-164.

2. Χ. Τσογγαρης, *Γκρίζα κεραμική από το αρχαϊκό νεκροταφείο Θέρμης Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998 [αδημοσίευτη εργασία στη βιβλιοθήκη Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Α.Π.Θ. (στο εξής: *Γκρίζα κεραμική*)].

Κατάλογος αγγείων κατά τάφο

ΟΙΚ. 377				ΚΕΡΑΜΙΚΗ	
ΑΑ	Αρ. Τάφου	Τύπος Τάφου	Νεκρός	ΕΙΣΑΓΜΕΝΗ	ΓΚΡΙΖΑ
1	21	κιβωτιόσχημος	–	–	εξάλειπτρο ΘΕ 232
2	40	»	–	αττική κύλικα ΘΕ 248	εξάλειπτρο ΘΕ 246
3	64	»	–	–	κανθαροειδής κοτύλη ΘΕ 263
4	79	λακκοειδής	–	–	εξάλειπτρο ΘΕ 267
5	82	κιβωτιόσχημος	–	–	κανθαροειδής κοτύλη ΘΕ 269
6	85	»	ενήλικη	κορινθιακός αρύβαλλος ΘΕ 272	εξάλειπτρο ΑΕ 12663
7	162	»	ενήλικας	–	εξάλειπτρο (ακατάγρ.)
8	243	»	ενήλικη	–	κανθαροειδής κοτύλη ΘΕ 333
9	264	»	»	αττική κύλικα C ΘΕ 334	εξάλειπτρο ΘΕ 335
10	269	κιβωτιόσχημος	»	κορινθιακό εξάλειπτρο (ακατάγρ.)	κανθαροειδής κοτύλη (ακατάγρ.)
<i>ΕΙΡΗΝΗΣ 1</i>					
11	1	–	–	–	εξάλειπτρο (ακατάγγραφο)
12	2	–	–	–	κανθαροειδής κοτύλη ΘΕ 362
<i>ΟΙΚ. 381</i>					
13	3	–	–	–	κανθαροειδής κοτύλη ΘΕ 347
14	5	–	–	κορινθιακός αρύβαλλος ΘΕ 349	εξάλειπτρο ΘΕ 350

Α. Η ΕΙΣΗΓΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

1) Αρ. Ευρετ.: Τ. 269 / Οικ. 377. Κορινθιακό εξάλειπτρο (Εικ. 1). Λίγα απολεπίσματα της επιφάνειας, μικρή τρύπα ανοιγμένη στον πυθμένα. Πεπλατυσμένο σώμα, ταινιωτή λαβή με ακανθόσχημες αποφύσεις. Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη. Χείλος κρεμαστό στο εσωτερικό του αγγείου. Γραπτή διακόσμηση από μελανή ταινία εξωτερικά της βάσης και μία ερυθρή, ιώδεις και μελανές ταινίες στην κάτω επιφάνειά της. Χαμηλά στο σώμα μελανή ταινία. Ψηλά δύο ιώδεις γραμμές πλαισιώνουν δύο μελανές στιγμοσειρές, ακολουθεί αμέσως πιο πάνω μελανή γραμμή, ενώ στην περιφέρεια του στομίου, δύο επιπλέον μελανές γραμμές. Εσωτερικά στο χείλος δύο γραμμές μελανές με μια ιώδη μεταξύ τους. Όλο το εσωτερικό φέρει μελανό επίχρισμα εκτός από κύκλο άβαφο στον πυθμένα που περιβάλλεται από δύο ιώδεις γραμμές και το κέντρο του οποίου επισημαίνεται με μικρό, επίσης ιώδη, κύκλο. Πηλός ωχροκάστανος καθαρός. Διαστάσεις: Ύψος: 0,056 μ. / διάμ. χείλους: 0,087 μ. /

διάμ. βάσης: 0,113 μ. / διαμ. μέγ.: 0,148 μ.

Παρατηρήσεις: Η εξέλιξη του σχήματος των κορινθιακών εξαλείπτρων έχει μελετηθεί επαρκώς³. Στην ΥΚ Ι η καμπυλότητα του σώματος του αγγείου χαλαρώνει σε σχέση με τη ΜΚ, η μέγιστη διάμετρος κατεβαίνει στο μέσο του ύψους του αγγείου, όπως και η λαβή που επιπλέον δεν έχει πια ανοδική κλίση, αλλά είναι οριζόντια. Η καμπύλωση του χείλους προς το εσωτερικό του αγγείου αντικαθίσταται από έντονο σπάσιμο, το οποίο δημιουργεί ένα κάθετο κρεμάμενο χείλος. Τέλος σημαντικά μεγαλώνει η διάμετρος του δακτυλίου της βάσης. Στην ΥΚ ΙΙ οι τάσεις της προηγούμενης περιόδου εντείνονται οδηγώντας σε περισσότερο πεπλατυσμένα αγγεία. Όσον αφορά στην απόλυτη χρονολόγηση των αγγείων, αυτή παρουσιάζει κάποια δυσκολία, αφού η διάρκεια της ΜΚ και των φάσεων της ΥΚ περιόδου δεν έχουν καθοριστεί ακόμα με ακρίβεια. Ο Μ. Τιβέριος, στηριγμένος κυρίως στα ευρήματα της Σίνδου⁴, θέτει την έναρξη της ΜΚ στα 580 π.Χ. περίπου, ενώ της ΥΚ Ι στα 560-555 π.Χ. και της ΥΚ ΙΙ στα 540/35⁵.

Στο εξάλειπτρο του Τάφου 269 το κέντρο βάρους βρίσκεται χαμηλά και η λαβή είναι πια οριζόντια. Έτσι το αγγείο πρέπει να εντάσσεται στην πρώιμη ΥΚ ΙΙ (± 520 π.Χ.) και συγκρίνεται πολύ καλά με το εξάλειπτρο αρ. 360 του τέλους ΥΚ Ι - αρχών ΥΚ ΙΙ από το γειτονικό νεκροταφείο της Σίνδου, ενώ είναι πρωιμότερο των ΥΚ ΙΙ εξαλείπτρων από τη Σίνδο⁶.

2) Αρ. Ευρετ.: ΘΕ 272, Τ. 85 / Οικ. 377. Κορινθιακός σφαιρικός αριβαλλος (Εικ. 2). Λείπει το μεγαλύτερο μέρος της στεφάνης του χείλους και τμήμα της λαβής. Μικρές φθορές στην επιφάνεια. Σώμα σχήματος σφαιρικού, ελαφρά πεπλατυσμένο στον ώμο, χείλος επίπεδο που σχηματίζει στεφάνη, λαβή κάθετη, που απολήγει στη στεφάνη του χείλους. Κάτω μικρή επίπεδη επιφάνεια έχει θέση βάσης. Μικρές φθορές και εντελώς απολεπισμένη η γραπτή διακόσμηση, η οποία όμως έχει αφήσει σκούρα ίχνη σε κάποιες περιοχές. Έχει επίσης διατηρηθεί και μεγάλο μέρος των εγχαράξεων. Έτσι απέναντι από τη θέση της λαβής μπορούν να αποκατασταθούν τα τέσσερα καμπύλα και επιμήκη φύλλα ενός τετράφυλλου, με δικτυωτά μοτίβα ανάμεσά τους. Ο πυρήνας του τετράφυλλου φέρει κατακόρυφες γραπτές ραβδώσεις. Στον ώμο του αγγείου ζώνη μελανών στιγμών και στην άνω οριζόντια επιφάνεια του χείλους σειρά συγκεντρικών κύκλων γύρω από το άνοιγμα. Πηλός ωχροκί-

3. J. L. Bentz, *Pottery of Ancient Corinth. From mid-sixth to mid-fifth century B.C.*, 1982, σσ. 82-84 και I. Scheibler, «Exaleiptra», *Jdl* 79 (1964) 93 (στο εξής: «Exaleiptra»).

4. M. Tiverios, «Archaische Keramik aus Sindos», *Μακεδονικά* 25 (1985) 79-80 (στο εξής: «Sindos»).

5. M. Tiverios, *Gnomon* 63 (1991) 631-632, βιβλιοκρισία στον D. A. Amyx, *Corinthian Vase Painting of the Archaic Period*, 1988.

6. I. Βοχοτοπούλου – Α. Δεσποίνη – Β. Μισαηλίδου – Μ. Τιβέριος, *Σίνδος. Κατάλογος της Έκθεσης*, 1985, αρ. 250, 405, 412 και 474.

τρινος καθαρός. Διαστάσεις: Ύψος: 0,058 μ. / διάμ. χείλους: 0,038 μ. / διάμ. μέγ.: 0,057 μ.

Παρατηρήσεις: Ο σφαιρικός αούβαλλος με διακόσμηση γραπτού τετράφυλλου είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο κορινθιακό προϊόν του 6ου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ.⁷ Ο τύπος του τετράφυλλου αυτού του αγγείου⁸ μάς οδηγεί γύρω στα 550 π.Χ.⁹ Στην ίδια εποχή οδηγεί και το ελαφρά πεπλατυσμένο σχήμα του με την απότομη μετάβαση προς τον ώμο και –αντίστοιχα– προς το κατώτερο τμήμα του¹⁰.

3) *Αρ. Ευρετ.:* ΘΕ 349, Τ. 5 / Οικ. 381. Κορινθιακός σφαιρικός αούβαλλος με βάση (Εικ. 3). Συγκολλημένος με μικρές ελλείψεις και αρκετές φθορές. Μικρή επιφάνεια χείλους, ταινιωτή λαβή σε σχήμα S και δακτυλιόσχημη μικρή βάση. Γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση. Καστανό επίχρισμα στην άνω επιφάνεια του χείλους και στη λαβή. Σχηματοποιημένο γλωσσωτό κόσμημα και τρεις παράλληλες ταινίες καστανού χρώματος στον ώμο. Το σώμα φέρει καστανό επίχρισμα και χωρίζεται σε δώδεκα ίσες «φέτες» από διπλές κάθετες εγχαραξίες. Στις δύο κεντρικές «φέτες» της αριστερά της λαβής πλευράς και στο μέσο εκείνης της πλευράς, υπάρχει ιώδες χρώμα πάνω από το καστανό. Η κάθετη επιφάνεια της βάσης είναι επίσης καστανή. Πηλός ωχροκάστανος καθαρός. Διαστάσεις: Ύψος: 0,085 μ. / διάμ. χείλους: 0,042 μ. / διάμ. βάσης: 0,041 μ.

Παρατηρήσεις: Ο τύπος του κορινθιακού σφαιρικού αούβαλλου με βάση¹¹ έφτασε στη Μακεδονία όπως και τόσα άλλα προϊόντα της κορινθιακής κεραμικής. Αγγεία αυτού του τύπου και με διακόσμηση παρόμοια με αυτή του αγγείου της Θέρμης έχουν βρεθεί στην Οισύμη¹² και τη Σίνδο¹³. Το τελευταίο αγγείο έχει λίγο πιο προσεγγισμένη διακόσμηση (το σώμα χωρίζεται σε 18 «φέτες», οι μισές από τις οποίες έχουν επίθετο ιώδες χρώμα) απ' ό,τι το ΘΕ 349 και λίγο μεγαλύτερη βάση, ενώ χάρη στα συνευρήματα χρονολογείται στα 545-535 π.Χ.¹⁴, άρα ο λίγο μεταγενέστερος αούβαλλος της Θέρμης μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια γύρω στα 525 π.Χ.

4) *Αρ. Ευρετ.:* ΘΕ 334, Τ. 264 / Οικ. 377. Αττική μελαμβαφής κύλικα τύ-

7. D. A. Amyx, *Corinthian Vase Painting of the Archaic Period*, 1988, σ. 443, όπου και η βιβλιογραφία.

8. H. Payne, *Necrocorinthia. A study of the Corinthian Art in the Archaic Period*, 1931, σσ. 147-148 και 320.

9. Βλ. και Βοκοποπούλου – Δεσποίνη – Μισσηλίδου – Τιβέριος, *ό.π.*, σσ. 260-261, αρ. 421.

10. C. W. Blegen – H. Palmer – R.S. Young, *The North Cemetery, Corinth, Volume XIII*, 1964, σ. 114, αρ. 157k, πιν. 23 και αρ. 163b και c, πιν. 25.

11. Amyx, *ό.π.*, σσ. 444-445, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

12. Ε. Γιούρη - Χ. Κουκούλη, «Ανασκαφή στην αρχαία Οισύμη», *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 369 εικ. 11.

13. Βοκοποπούλου – Δεσποίνη – Μισσηλίδου – Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 158, αρ. 247, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

14. Tiverios, «Sindos», *ό.π.*, σ. 79.

που Γ με κοίλο χείλος (Εικ. 4). Συγκολλημένη η μία λαβή, ενώ η άλλη ελλείπει από τη γένεσή της. Μικρά σπασίματα και φθορές. Συγκολλημένο στο σώμα είναι και το πόδι του αγγείου. Κοίλο χείλος που ενώνεται με το σώμα σε ακμή. Σώμα σχετικά ρηχό. Πόδι χαμηλό με πλαστικό δακτύλιο πριν τη δακτυλιόσχημη βάση. Μέτρια διατήρηση της στιλπνότητας του γανώματος και κυμαινόμενο το χρώμα του, προς το καστανό στην περιοχή της λαβής, η οποία δεν σώθηκε. Ιώδες χρώμα πρέπει να κάλυπτε τον δακτύλιο και την όψη της βάσης, αλλά έχει απολεπιστεί. Μελανό γάνωμα στο εσωτερικό του αγγείου. Πηλός καστανέρυθρος καθαρός. Διαστάσεις: Ύψος: 0,113 μ. / διάμ. χείλους: 0,162 μ. / διάμ. βάσης: 0,072 μ. / ύψος βάσης: 0,024 μ.

Παρατηρήσεις: Η κύλικα τύπου Γ εμφανίζεται στην Αττική στο 2ο μισό του 6ου αι. π.Χ. Αρχικά έχει μελανό γάνωμα και στην όψη της βάσης και στον πλαστικό δακτύλιο που συνδέει το πόδι με τη βάση του αγγείου¹⁵. Το αγγείο που εξετάζουμε, παρά τις ιώδεις ταινίες του, δεν πρέπει να απέχει πολύ από το προηγούμενο, καθώς έχει παρόμοιο σχήμα. Άλλωστε στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα το αγγείο ψηλώνει περισσότερο και η όψη της βάσης του μένει άβαφη¹⁶. Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η κύλικα ΘΕ 334 πρέπει να χρονολογείται στα τέλη του τρίτου τέταρτου του 6ου αι. (± 530 π.Χ.).

5) Αρ. Ευρετ.: ΘΕ 248, Τ. 40 / Οικ. 377. Αττική ταινιωτή μελανόμορφη κύλικα (Εικ. 5). Συγκολλημένη από αρκετά τμήματα, με άριστη διατήρηση επιφανείας. Σώμα φαρδύ και ρηχό με ομαλή μετάβαση προς το κοίλο, παχύ χείλος. Λαβές χαμηλά στο σώμα με ασύμμετρη κλίση προς τα πάνω. Ψηλό κυλινδρικό πόδι, βάση επίπεδη δισκόμορφη, ακανόνιστη. Μελανό επίχρισμα καλύπτει το αγγείο, εκτός από τη ζώνη στο ύψος των λαβών που μένει στο χρώμα του πηλού και κοσμεύεται από συνεχή πλοχμό με εναλλασσόμενα εκφυλισμένα κλειστά και ανοιχτά άνθη λωτού. Χαμηλότερα στο σώμα μία στενή ταινία έχει επίσης διατηρηθεί στο χρώμα του πηλού, όπως και η κάθετη και η κάτω επιφάνεια της βάσης. Επίσης στο εσωτερικό του χείλους υπάρχει λεπτή άβαφη ταινία και στο κέντρο του πυθμένα άβαφη κυκλική επιφάνεια που φέρει στο κέντρο της μελανή κουκκίδα περιβαλλόμενη από μελανό κύκλο. Άβαφο, τέλος, είναι και το εσωτερικό μέρος των λαβών. Πηλός πορτοκαλοκίτρινος καθαρός. Διαστάσεις: Ύψος: 0,083 μ. / διάμ. χείλους: 0,142 μ. / διάμ. βάσης: 0,061 μ.

Παρατηρήσεις: Η παραπάνω ταινιωτή κύλικα ανήκει στα οψιμότερα παραδείγματα του τύπου¹⁷ και παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με αντίστοιχη

15. Όπως στο Β. Α. Sparkes - L. Talcott, *Black and Plain Pottery*, The Athenian Agora XII, 1970, σ. 91, σφ. 399.

16. Βοζοτοπούλου - Δεσποίνη - Μισαηλίδου - Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 134, σφ. 215, όπου και η βιβλιογραφία.

17. J. D. Beazley, «Little Masters Cups», *JHS* 52 (1932) 132.

κύλικα της συλλογής Γελαδάκη, χρονολογούμενη στα 510-500 π.Χ.¹⁸ Τα δύο αγγεία έχουν σχεδόν όμοιες αναλογίες μερών (αν εξαιρέσουμε το λίγο παχύτερο πόδι του δεύτερου) αλλά και πολύ παρόμοια διακόσμηση, πέρα από το *tondo* στο εσωτερικό του δεύτερου. Παρουσιάζουν και τα δύο στενή άβαφη ταινία στο εσωτερικό του χείλους, λεπτή ταινία χαμηλά στο σώμα, άβαφη εξωτερική όψη της βάσης και στερούνται του τυπικού πλαστικού δακτύλιου (ή της αντίστοιχης γραπτής ταινίας) στην άρθρωση του σώματος με το πόδι. Έτσι η κύλικα της Θέρμης μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά λίγο μετά την κύλικα της Συλλογής Γελαδάκη, γύρω στα 510-500 π.Χ., λόγω του λεπτότερου ποδιού της.

B. ΤΑ ΓΚΡΙΖΑ ΤΟΠΙΚΑ ΕΞΑΛΕΙΠΤΡΑ

Πρόκειται για ένα σχήμα που εισάγεται στο ρεπερτόριο της τοπικής κεραμικής μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. και μάλιστα σε 4 τύπους στο σύνολο που εξετάζουμε, χωρίς αυτοί να είναι διαδοχικοί:

B.1 Τύποι εξαλείπτρων

Τύπος 1ος: Γωνιώδης

Αρ. Ευρετ.: ΘΕ 232, Τ. 21 / Οικ. 377. Συγκολλημένο από λίγα τμήματα με κάποιες ελλείψεις (Εικ. 6). Πολύ απολεπισμένη επιφάνεια. Σώμα που στο μέσο του ύψους του φέρει στενό κοίλο, «ταινωτό» τμήμα και πάνω και κάτω αυτού ελαφρώς κυρτά τμήματα ως το χείλος και τη βάση αντίστοιχα. Μικρή ταινιωτή λαβή με ακανθόσχημες απολήξεις εκατέρωθέν της. Βάση με σχήμα ανοικτού κολουρου κώνου. Επιφάνεια στιλβωμένη. Γύρω από το στόμιο ζώνη με συνεχή τεθλασμένη γραμμή από στιλβωτήρα. Αμέσως κάτω απ' αυτή τη ζώνη μία δεύτερη με πλάγιες, παράλληλες μεταξύ τους, γραμμές. Το κάτω μισό του αγγείου είναι επίσης στιλβωμένο, αλλά ακανόνιστα, όπως και το εσωστρεφές χείλος. Πηλός σκούρος γκρι με μίκα, καστανός στο κέντρο. Ύψος: 0,055 μ. / διάμ. στομίου: 0,087 μ. / διάμ. βάσης: 0,067 μ.

Παρατηρήσεις: Το σχήμα αυτό αποτελεί πιστή μίμηση ενός λιγότερο κοινού τύπου Κορινθιακού εξαλείπτρου¹⁹, ο οποίος με τη σειρά του αποτελεί απλοποίηση του τριποδικού εξαλείπτρου της πρωιμότερης κορινθιακής παράδοσης. Ότι και αυτός ο τύπος κορινθιακών εξαλείπτρων είχε εισαχθεί στη Μακεδονία, φαίνεται από την ανακάλυψη ενός παραδείγματος στον τάφο ΛΙ του αρχαϊκού νεκροταφείου της Βεργίνας²⁰, το οποίο χρονολογείται από τα

18. *CVA Athens III*, σσ. 40 και 46 αρ. 12678, Pl. 37, 1-4.

19. Scheibler, «Exaleiptra», *ό.π.*, σ. 93· Payne, *ό.π.*, σ. 335, nos. 1520-6, fig. 184· C. Dugas, *Les vases de l'Héraion, Délos XVII*, 1928, σ. 151, pl. xxvii αρ. 524 α, β και Amyx, *ό.π.*, σ. 474.

20. *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία το Βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Κατάλογος

λοιπά ευρήματα του τάφου (ιδίως από την κύλικα τύπου Kassel) στα 540-530 π.Χ., ενώ τουλάχιστον άλλα δύο όμοια έχουν προέλθει από την ανασκαφή του αρχαϊκού νεκροταφείου Αγ. Παρασκευής²¹. Είναι πολύ πιθανό ότι το περίτεχνο σχήμα αυτού του Κορινθιακού αγγείου συγκίνησε τους ντόπιους αγοραστές και οι αγγειοπλάστες της περιοχής αισθάνθηκαν την ανάγκη να το μιμηθούν πιστά. Έτσι το τοπικής κατασκευής αγγείο έχει κι αυτό μικρή ταινιωτή λαβή με μικρές αποφύσεις στην ίδια θέση, όμοια βάση (με σχήμα χαμηλού κόλουρου κώνου) και προεξέχοντες δακτυλίους στις ενώσεις του κάθετου τμήματος με τα δύο κυρτά και στην ένωση του άνω κυρτού τμήματος με το χείλος. Ακόμα και η διάμετρος του χείλους έχει όμοιες με τα κορινθιακά του πρότυπα αναλογίες προς τα υπόλοιπα μέρη του αγγείου. Αλλά οι ομοιότητες δεν περιορίζονται στο σχήμα, συνεχίζονται ακόμα και στον τρόπο οργάνωσης της διακόσμησης, όσο κι αν ο στιλβωτήρας που χρησιμοποιήθηκε στο γκρίζο αγγείο δεν μπορεί να συγκριθεί με τον κορινθιακό χρωστήρα. Όπως το μεγαλύτερο μέρος της άνω κυρτής επιφάνειας του κορινθιακού αγγείου κοσμείται συνήθως με γλωσσωτό κόσμημα, ενώ γύρω από το στόμιο υπάρχει ζώνη με μικρούς σταυρούς, στιγμές, τετράγωνα κ.ά., έτσι και η αντίστοιχη επιφάνεια του γκρίζου αγγείου κοσμείται με φαρδιά ζώνη που γεμίζει με πυκνές διαγώνιες, παράλληλες μεταξύ τους, γραμμές και γύρω από το στόμιο φέρει –μετά από διαχωριστική γραμμή– μία συνεχή τεθλασμένη γραμμή. Το αγγείο της Θέρμης έχει όμοιες αναλογίες, παρά το λίγο μικρότερο μέγεθος, με αυτό της Δήλου²². Άρα δεν πρέπει να απέχουν μεταξύ τους πολύ και χρονολογούνται γύρω στα 530-520 π.Χ. Το γεγονός ότι το γκρίζο εξάλειπτρο δεν συνοδεύεται από κάποιο άλλο αντικείμενο που να χρονολογείται με ακρίβεια, μάς στερεί από κάποιο σταθερότερο σημείο αναφοράς. Πρέπει να επισημανθεί ότι, παρά την έρευνα μας στη βιβλιογραφία, δεν εντοπίστηκε άλλη απομίμηση αυτού του κορινθιακού τύπου στην κεραμική παραγωγή της Μακεδονίας.

Τύπος 2ος: Αμφικωνικός

Αρ. Ευρετ.: ΘΕ 350, Τ. 5 / Οικ. 381. Συγκολλημένο με λίγες ελλείψεις και με πολύ κατεστραμμένη κι απολεπισμένη επιφάνεια (Εικ. 7). Έντονα αμφικωνικό σχήμα με κυρτό το πάνω ήμισυ και κάθετο εσωστρεφές χείλος. Λαβή ταινιωτή με έντονη ανοδική κλίση. Βάση δακτυλιόσχημη σε σχήμα χαμηλού κόλουρου κώνου. Επιφάνεια λειασμένη, όπου σώζεται. Πηλός γκρίζος σκούρος, καστανός στο κέντρο. Διαστάσεις: Ύψος: 0,06 μ. / διάμ. στο-

της Έκθεσης, 1993, σφ. 128, ΒΝ 105 (στο εξής: *Ελληνικός Πολιτισμός*).

21. Κ. Σιμανίδης, «Το Αρχαϊκό Νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης», *Αμνητός, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, τ. Β', 1987, σ. 793, εικ. 160.1.

22. Dugas, *ό.π.*, σφ. 524.

μίου: 0,078 μ. / διάμ. βάσης: 0,071 μ.

Παρατηρήσεις: Αυτός ο τύπος εξαλείπτρου χαρακτηρίζεται από το έντονα αμφικωνικό, αλλά συνεχές, περίγραμμα του σώματος και το μεγάλο ύψος και εκπροσωπείται στο δείγμα μας μόνο από το ΘΕ 350. Μιμείται έναν αντίστοιχο κορινθιακό τύπο που έχει την αρχή του στη ΜΚ, σπανίζει στην κεραμική της ΥΚ²³, αλλά γίνεται συχνότερος κατά τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ.²⁴. Τότε αυτός ο τύπος εμφανίζεται και στην Αττική μελαμβαφή κεραμική και μάλιστα ορισμένα αγγεία εισάγονται στη Μακεδονία, όπως φανερώνει ένα αγγείο του δεύτερου τέταρτου του 5ου αι. από τη Σίνδο²⁵. Το αγγείο που εξετάζουμε παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τα παραπάνω αναφερόμενα του 5ου αι., αλλά και σημαντικές διαφορές στις αναλογίες. Έτσι αποφασιστική σημασία για τη χρονολόγησή του έχει η ύπαρξη του κορινθιακού αρύβαλλου με βάση με Αρ. Ευρ. ΘΕ 349 του ±525 π.Χ. στον ίδιο τάφο (βλ. σ. 4 και εικ. 3), χρονολόγηση που συνεπικουρείται από την ομοιότητα αυτού του εξαλείπτρου με το αρχαϊκό κορινθιακό παράδειγμα που αναφέραμε πριν²⁶.

Τύπος 3ος: Πεπλατυσμένος

Αρ. Ευρετ.: Τ. 162 / Οικ. 377. Συγκολλημένο από αρκετά κομμάτια, μικρές ελλείψεις και πολλές φθορές στην επιφάνεια (Εικ. 8). Ρηχό σώμα με χείλος που συνεχίζει εντονότερα την κύρτωση του σώματος για λίγο στο εσωτερικό. Λαβή ταινιωτή με μικρή ανοδική κλίση. Βάση απλή δισκόμορφη. Επιφάνεια λειασμένη ελαφρά, πολύ κατεστραμμένη. Πηλός σκούρος γκρι με μίκα. Διαστάσεις: Ύψος: 0,042 μ. / διάμ. μέγιστη: 0,123 μ. / διάμ. βάσης: 0,074 μ.

Παρατηρήσεις: Μόνο ένα εξαλείπτρο αυτού του τύπου υπάρχει στο δείγμα μας. Από πλευράς χωρητικότητας είναι το μικρότερο όλων, δεν είναι όμως παιδικό κτέρισμα, αφού στον ίδιο τάφο βρέθηκαν δύο αιχμές ακοντίων, ξίφος κι εγχειρίδιο. Πρόκειται για ασυνήθιστη, αλλά όχι άγνωστη, μορφή εξαλείπτρου. Στη Μακεδονία συναντάται σε γκρίζα κεραμική τουλάχιστο στη Σίνδο²⁷. Οι αναλογίες των δύο αγγείων είναι σχεδόν όμοιες, παρά το μικρότερο μέγεθος και την κυκλικής διατομής λαβή αυτού της Σίνδου:

23. A. N. Stillwell – J. L. Benson, *The Potters' Quarter. The Pottery. Corinth*, Volume XV, part 3, 1984, σ. 307, αρ. 1679 και πιν. 120, για ένα πολύ παρόμοιο στο περίγραμμα και το χείλος παράδειγμα που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα.

24. Bentz, *ό.π.*, σσ. 84-85 και M. Pease, «A Well of the Late Fifth Century at Corinth», *Hesperia* 6 (1937) 284, αρ. 82-85, fig. 29.

25. Βοκοτοπούλου – Δεσποίνη – Μισσηλίδου – Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 32, αρ. 38 (όπου και η αναφορά σε ανάλογα της Αθηναϊκής Αγοράς).

26. Βλ. σημ. 23.

27. Βοκοτοπούλου – Δεσποίνη – Μισσηλίδου – Τιβέριος, *ό.π.*, αρ. 55, σ. 43, όπου η σχετική βιβλιογραφία και η χρονολόγησή του γύρω στο 500 π.Χ. βάσει σύγκρισης με λυχνάρια, αλλά και χάρη σε αττική πλημοχόη που το συνόδευε στον ίδιο τάφο.

Πίνακας 1

	Ύψος	Ø μεγ.	Υ/Ø μεγ.
ΘΕΡΜΗ Οικ. 377, Τφ. 162	0,042	0,123	0,34
ΣΙΝΔΟΣ αρ. 8337	0,027	0,09	0,3

Πέρα από αναλογία $Υ / Ø$ μεγ., και τα υπόλοιπα στοιχεία του σχήματος συνηγορούν επίσης στη χαμηλή χρονολόγηση (βλ. περιγραφή), όπως και το γεγονός ότι η επιφάνειά του αγγείου δεν είναι στιλβωμένη, αλλά απλά λειασμένη. Έτσι μια χρονολόγησή του γύρω στο 500 π.Χ. φαίνεται ιδιαίτερα πιθανή.

Τύπος 4ος: με συνεχές περίγραμμα

1) Αρ. Ευρετ.: ΑΕ 12663, Τάφος 85 / Οικ. 377. Ακέραιο με ίχνη καστανού ίζηματος τοπικά και μικρό ράγισμα από το ψήσιμο κοντά στο χείλος (Εικ. 9). Σώμα αρκετά ρηχό με έντονα κυρτούμενο περίγραμμα στο πάνω μισό του. Η μέγιστη διάμετρος του βρίσκεται αμέσως κάτω από τη ρίζα της λαβής, όπου δημιουργείται και μια οριζόντια περιμετρική «νεύρωση» που διαταράσσει ελαφρά την καμπυλότητα του περιγράμματος. Λαβή κυκλικής διατομής με ανομοιόμορφο πάχος, αυξανόμενο προς τις ρίζες της. Έχει έντονη ανοδική κλίση χωρίς όμως να φτάνει μέχρι το ύψος του ώμου. Βάση μικρή σε διάμετρο και πολύ χαμηλή, με κοίλη την κάτω επιφάνειά της. Ίχνη στιλβωσης διακρίνονται στην επιφάνεια, παρά την ελαφρά φθορά της. Επίσης κοντές, ευθύγραμμες, περίπου οριζόντιες γραμμές στιλβωτήρα σε όλο το σώμα. Αντίθετα, το χείλος και η βάση δεν είναι ούτε καν καλολειασμένα. Πηλός σκούρος γκρι με μίκα και ίχνη ασβέστη. Επίσης μερικά κενά μικρού μεγέθους στην επιφάνεια. Διαστάσεις: Ύψος: 0,047 μ. / διάμ. στομίου: 0,069 μ. / διάμ. βάσης: 0,052 μ. / διάμ. μέγ.: 0,122 μ.

2) Αρ. Ευρετ.: ΘΕ 335, Τ. 264 / Οικ. 377. Ακέραιο· πολλές φθορές και ίζημα στην επιφάνεια (Εικ. 10). Σώμα καμπύλο με έντονη κύρτωση προς το στόμιο, συνεχιζόμενη και στο χείλος. Λαβή σχεδόν οριζόντια κυκλικής διατομής. Βάση απλή δισκόμορφη. Επιφάνεια στιλβωμένη οριζόντια. Πηλός γκριζός με μίκα, καστανέρυθρος στο κέντρο. Διαστάσεις: Ύψος: 0,055 μ. / διάμ. στομίου: 0,07 μ. / διάμ. βάσης: 0,065 μ. / διάμ. μέγ.: 0,131 μ.

3) Αρ. Ευρετ.: ΘΕ 267, Τ. 79 / Οικ. 377. Ακέραιο σώμα, συγκολλημένη λαβή, φθαρμένη επιφάνεια με ίζημα (Εικ. 11). Σώμα σχεδόν ημισφαιρικό με έντονα κυρτή μετάβαση προς το εσωστρεφές χείλος. Λαβή ασύμμετρη, ελλειψοειδούς διατομής, με μικρή ανοδική κλίση. Βάση απλή δισκόμορφη. Επιφάνεια στιλβωμένη οριζόντια. Πηλός σκούρος γκρι με μίκα. Διαστάσεις:

Ύψος: 0,053 μ. / διάμ. στομίου: 0,067 μ. / διάμ. βάσης: 0,065 μ. / διάμ. μέγ.: 0,132 μ.

4) *Αρ. Ευρετ.*: ΘΕ 270, Τ. 82 / Οικ. 377. Ακέραιο με λίγο ίζημα στην επιφάνεια (Εικ. 12). Σώμα ημισφαιρικό με έντονη κύρτωση ως το στόμιο. Λαβή οριζόντια κυκλικής διατομής. Βάση μικρή, δισκόμορφη. Επιφάνεια στυλβωμένη οριζόντια. Πηλός σκούρος γκρι με μίκα. Διαστάσεις: Ύψος: 0,063 μ. / διάμ. στομίου: 0,067 μ. / διάμ. βάσης: 0,066 μ. / διάμ. μέγ.: 0,14 μ.

5) *Αρ. Ευρετ.*: ΘΕ 246, Τ. 40 / Οικ. 377. Συγκολλημένο από αρκετά τμήματα, ενώ μερικά λείπουν (Εικ. 13). Φθαρμένη επιφάνεια με ίχνη ιζήματος. Έντονα καμπύλο σώμα με κάθετο εσωστρεφές χείλος. Οριζόντια ταινιωτή λαβή. Χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Επιφάνεια λειασμένη οριζόντια. Πηλός γκριζοκάστανος με μίκα. Διαστάσεις: Ύψος: 0,06 μ. / διάμ. στομίου: 0,072 μ. / διάμ. βάσης: 0,066 μ. / διάμ. μέγ.: 0,133 μ.

6) *Αρ. Ευρετ.*: Τ. 1 / Ειρήνης 1 Οικ. 388. Μικρές συγκολλήσεις στη μία πλευρά του (Εικ. 14). Σώμα σχεδόν ημισφαιρικό με έντονη κυρτότητα που συνεχίζεται ως και το ρηχό εσωστρεφές χείλος. Λαβή μικρή, οριζόντια και ταινιωτή με κλίση προς τα πάνω, βάση δισκόμορφη. Επιφάνεια στυλβωμένη, με οριζόντιες αυλακώσεις. Πηλός σκούρος γκρι με μίκα. Διαστάσεις: Ύψος: 0,073 μ. / διάμ. βάσης: 0,056 μ. / διάμ. μέγ.: 0,135 μ.

Παρατηρήσεις: Το σώμα των εξαλείπτρων αυτού του τύπου παρουσιάζει έντονη κυρτότητα στο επάνω μισό του και η συνέχιση αυτής της κυρτότητας προς το στόμιο δίνει γενικά ένα ρηχό και κυρτό εσωστρεφές χείλος. Στο κάτω μέρος του αγγείου η κυρτότητα μειώνεται ή χάνεται και οδηγεί σε μία δισκόμορφη χαμηλή και στενή βάση που έχει διάμετρο μεταξύ των 2/5 και του μισού (42%-50%) της αντίστοιχης μέγιστης διαμέτρου κάθε αγγείου (Πίν. 2). Τέλος, βασική διαφοροποίηση αυτών των αγγείων από τα κορινθιακά είναι η κυκλικής (αρχικά) διατομής λαβή και η ανυπαρξία αποφύσεων αριστερά και δεξιά της. Το γεγονός ότι τρία από αυτά χρονολογούνται εξωτερικά με αρκετή προσέγγιση (τα ΘΕ 246, ΑΕ 12663 και ΘΕ 335, βλ. Πίν. 2) δίνει την ευκαιρία για μια πρώτη διερεύνηση των στοιχείων εξέλιξης αυτής της ομάδας, χωρίς να παραβλέπουμε τις δυσκολίες που γεννά το μικρό μέγεθος του δείγματος και η έλλειψη αυστηρών κανόνων στην τοπική μακεδονική κεραμική²⁸. Εξετάζοντας τα τρία εξωτερικά χρονολογούμενα αγγεία παρατηρούμε ότι: Το χείλος μεταξύ 525 και 510 π.Χ. αλλάζει από καμπύλο σε κάθετο, χωριζόμενο από την κύρτωση του ώμου με έντονη ακμή. Το σώμα έχει πολύ μικρή κυρτότητα στο κάτω μισό του, το οποίο σχηματίζει όλο και μεγαλύτερη γωνία προς το επίπεδο της βάσης. Έτσι –αντίθετα από την εξέλιξη στα κορινθιακά

28. Μ. Τιβέριος, «Εγχώρια Κεραμική του 6ου και 5ου αι. π.Χ. από τη Σίνδο», *ΑΕΜΘ* 2 (1988) 301-302 (στο εξής: «Εγχώρια Κεραμική»).

εξάλειπτρα-, το ύψος των αγγείων αυξάνει, όπως φαίνεται από την αναλογία ύψους προς τη μέγιστη διάμετρο που από 38% γίνεται 42% και τέλος 45% (Πίν. 2). Η λαβή από απλή, κυκλικής διατομής ως τα ± 525 π.Χ., μετατρέπεται σε ταινιωτή πριν τα ± 510 . Η ανοδική κλίση της λαβής στο πρωιμότερο αγγείο μειώνεται στο επόμενο, για να εξαλειφτεί στο τρίτο αγγείο. Σταδιακά και το σχήμα της λαβής εξελίσσεται κι έτσι το κενό εσωτερικά της, που έχει αρχικά σχήμα έλλειψης, καταλήγει να έχει σχήμα μισής έλλειψης. Η βάση από υποτυπώδης επίπεδη στο πρωιμότερο αγγείο, γίνεται στο δεύτερο απλή δισκόμορφη, για να εξελιχθεί στο οψιμότερο σε χαμηλή δακτυλιόσχημη. Η διάμετρός της αυξάνει ελαφρώς σε σχέση με την αντίστοιχη μέγιστη διάμετρο, από το 42% στο 49% και τέλος στο 50% αυτής. Από την πλευρά της τεχνικής επεξεργασίας είναι ενδιαφέρον ότι, παρά τις ομοιότητες που παρουσιάζουν μακροσκοπικά μεταξύ τους, μόνο στα δύο πρωιμότερα αγγεία έχει εφαρμοστεί η στίλβωση.

Στο σχήμα εξέλιξης που περιγράψαμε με τις παραπάνω παρατηρήσεις, μπορούν να ενταχθούν και τα δυο εξάλειπτρα της ομάδας αυτής που στερούνται εξωτερικής χρονολόγησης. Το ΘΕ 267 έχει χείλος και βάση όμοιας μορφής με το ΘΕ 335 και το τοίχωμα του κάτω μισού του σώματός του έχει μεγαλύτερη γωνία ανόδου. Επίσης η λαβή του βρίσκεται πιο κοντά στον ώμο του αγγείου, όπως και η μέγιστη διάμετρός του. Έτσι εύκολα μπορεί να χαρακτηριστεί ως λίγο οψιμότερο του ΘΕ 335 και να χρονολογηθεί κοντά στο 520 π.Χ. Το ΘΕ 270 έχει πολύ μεγάλη ομοιότητα με το ΘΕ 267 στη μορφή του χείλους και της βάσης, όπως και στη θέση και το σχήμα της λαβής. Επίσης και η στίλβωση έχει γίνει με τον ίδιο τρόπο. Φαίνεται όμως ότι είναι λίγο οψιμότερο, καθώς έχει λίγο μεγαλύτερο ύψος αναλογικά και η γωνία ανόδου του σώματος προς το οριζόντιο επίπεδο είναι επίσης μεγαλύτερη. Έτσι μια χρονολόγηση λίγο μετά το ΘΕ 267, γύρω στα 515 π.Χ., είναι δικαιολογήσιμη.

Τέλος το εξάλειπτρο του τάφου 1 του Οικ. Ειρήνης 1 δύσκολα μπορεί, με το παραφουσκωμένο σώμα και τις συγκριτικά ατροφικές λαβή και βάση του, να ενταχθεί στο παραπάνω σχήμα εξέλιξης. Η λαβή του όμως είναι όψιμη, ταινιωτή, ενώ και ο κενός χώρος εσωτερικά της έχει μορφή περίπου τριγωνική. Αυτά τα στοιχεία συνηγορούν σε μια όψιμη χρονολόγηση, γύρω στα 510-490 π.Χ., υπόθεση η οποία ενισχύεται και από τη ριζική αλλαγή που δηλώνει η διάλυση των αναλογιών του αγγείου.

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε χωρίς μεγάλες επιφυλάξεις, ότι στο δείγμα μας υπάρχουν τοπικά γκρίζα εξάλειπτρα που καλύπτουν περίπου τέσσερις ή πέντε δεκαετίες (540 ως 500-490 π.Χ.) και δίνουν μια πρώτη εικόνα για το σχήμα εξέλιξης αυτών των εγχώριων αγγείων.

Πίνακας 2

	ΑΕ 12663	ΘΕ 335	ΘΕ 267
ΧΕΙΛΟΣ	καμπύλο	καμπύλο	καμπύλο
Ø ΒΑΣΗΣ/ ΜΕΓΙΣΤΗ Ø	0,42	0,49	0,49
ΥΨΟΣ / ΜΕΓΙΣΤΗ Ø	0,38	0,42	0,40
ΔΙΑΤΟΜΗ ΛΑΒΗΣ	κυκλική	κυκλική	ελλειπτική
ΚΛΙΣΗ ΛΑΒΗΣ	έντονη	μικρή	μικρή
ΒΑΣΗ	υποτυπώδης	δισκόσχημη	δισκόσχημη
ΕΞ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	540-530	± 525	–
ΕΣ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	–	–	± 520
ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ	στιλβωμένη	στιλβωμένη	στιλβωμένη
	ΘΕ 270	ΘΕ 246	Ειρ. 1 Τφ.1
ΧΕΙΛΟΣ	καμπύλο	κάθετο	καμπύλο
Ø ΒΑΣΗΣ/ ΜΕΓΙΣΤΗ Ø	0,45	0,50	0,41
ΥΨΟΣ / ΜΕΓΙΣΤΗ Ø	0,45	0,45	0,54
ΔΙΑΤΟΜΗ ΛΑΒΗΣ	κυκλική	ταινωτή	ταινωτή
ΚΛΙΣΗ ΛΑΒΗΣ	σχεδόν μηδενική	μηδενική	έντονη
ΒΑΣΗ	δισκόσχημη	δακτυλιόσχημη	υποτυπώδης
ΕΞ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	–	± 510	–
ΕΣ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	± 515	–	510-490
ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ	στιλβωμένη	λειασμένη	στιλβωμένη

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μπορούν να χρησιμεύσουν στη μελλοντική μελέτη μεγαλύτερων συνόλων γκρίζων εξαλείπτρων, οπότε με τη βοήθεια εξωτερικών χρονολογήσεων θα επιβεβαιωθούν ή θα απορριφθούν, ενώ πρέπει να ληφθούν υπόψη και οι τεχνικές εξελίξεις που μόνο με ειδικές αναλύσεις μπορούν να εντοπιστούν.

B.2 Γεωγραφική εξάπλωση των αρχαϊκών τοπικών εξαλείπτρων

Το σχήμα του εξαλείπτρου κατά τον όψιμο 6ο και τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. απέκτησε μεγάλη διάδοση στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο ως κτέρισμα στους τάφους, αν και οι ελλειπείς συνήθως αναφορές στις ως τώρα σχετικές δημοσιεύσεις δεν επιτρέπουν την ακριβέστερη εκτίμηση αυτής της διάδοσης (Πίν. 3). Πέρα από τους μεγάλους αριθμούς εισαγμένων κορινθιακών, αττικών και ίσως ιωνικών εξαλείπτρων, σημαντικός είναι και ο αριθμός των τοπικά κατασκευασμένων που ακολούθησαν τα εισαγμένα πρότυπα με μικρό ή μεγα-

λύτερο βαθμό ανεξαρτησίας. Βέβαια ο διαχωρισμός εισαγμένων και τοπικών εξάλειπτρων δεν μπορεί να γίνεται με απόλυτη σιγουριά, αφού ούτε εργαστήρια κεραμικής αυτών των κατηγοριών έχουν εντοπιστεί, αλλά ούτε και αναλύσεις προέλευσης πηλού έχουν πραγματοποιηθεί σε έκταση. Έτσι τοπικά χαρακτηρισρίζονται συνήθως τα εξάλειπτρα που ακολουθούν στην κατασκευή και την επεξεργασία ή διακόσμηση της επιφάνειάς τους τις τεχνικές που χρησιμοποιούνται στην περιοχή και που ο πηλός τους μακροσκοπικά εμφανίζει τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτόν άλλων, βεβαιωμένα εγχώριων, κεραμικών προϊόντων.

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση τοπικών εξάλειπτρων στη Μακεδονία εντοπίζεται γύρω από τις ακτές του Θερμαϊκού κόλπου και περιλαμβάνει γκρίζα, γραπτά και γανωμένα παραδείγματα, οι τόποι εύρεσης των οποίων (μαζί με τη σχετική βιβλιογραφία) εμφανίζονται στον Πίνακα 3.

Στα παράλια του Θερμαϊκού συναντώνται σε μεγάλους αριθμούς κυρίως στο νεκροταφείο της Αγ. Παρασκευής, όπου το εξάλειπτρο είναι το συχνότερο σχήμα στους 370 τάφους που ανασκάφηκαν²⁹, αλλά και στη Σίνδο, τον Άγιο Αθανάσιο και τον Μακρύγαλο. Στη Χαλκιδική έχουν γίνει γνωστά μόνο λίγα τοπικά εξάλειπτρα από την Όλυνθο και τα Νέα Σύλλατα. Στην ενδοχώρα του Θερμαϊκού τα συναντούμε σποραδικά στη Φιλαδέλφεια, τον Ευρωπό και εκτός Ελλάδας στο Σαράι και το Προγκόν της Πελαγονίας. Η εμφάνισή τους τόσο Βόρεια αιτιολογήθηκε με την επίδραση της Νοτιοελλαδικής και της Ιωνικής κεραμικής στην τοπική παράδοση³⁰ μέσω των χερσαίων οδών που είχαν ως αφητηρία τον Θερμαϊκό. Και στα δυτικά του Θερμαϊκού η παρουσία των τοπικών εξάλειπτρων μειώνεται μακριά από τη θάλασσα. Λίγα βρέθηκαν (ως τώρα) στη Σφηκιά των Πιερίων, στη Βεργίνα, στη Μιέζα της Βοττιαίας και την Κοζάνη. Τέλος κανένα τοπικό εξάλειπτρο δεν γνωρίζω από περιοχές ανατολικά του Θερμαϊκού, αν και γκρίζα κεραμική συναντάται κατά την ίδια περίοδο στην Ανατολική Μακεδονία.

Τα ως σήμερα γνωστά τοπικά εξάλειπτρα παρουσιάζουν λοιπόν μια σχετικά περιορισμένη εξάπλωση με κέντρο τα βόρεια παράλια του Θερμαϊκού, ενώ ως τώρα χαρακτηριστική είναι η απουσία τους από τις νοτιοελλαδικές αποικίες της περιοχής της Χαλκιδικής.

29. Σισμανίδης, *ό.π.*

30. I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arcaeoloških nalaza. (Die Geschichte Pelagoniens im Lichte der Bodenfunde)*, Dissertationes, Tome III, Société Archéologique de Yougoslavie, 1966, σσ. 90-92 (με γερμανική περίληψη) και K. Kilian, «Trachzubehoer der Eisenzeit zwischen Aegaeis und Adria», *PZ* 50 (1975) 103.

Πίνακας 3. Λοιπές θέσεις εύρεσης τοπικών εξαλείπτρων

	ΘΕΣΗ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
1	Σίνδος	Σίνδος : Α.Κ. 55, Α.Κ. 403, Α.Κ. 455 Τιβέριος, «Εγχώρια Κεραμική», ό.π., σσ. 299-300, εικ. 12-13
2	Αγία Παρασκευή	Σισμανίδης, ό.π., σ. 793, εικ. 160.1 Vocotopoulou, σ. 156, Ταν. XIV.1 Περιοδική Έκθεση Αρχαΐκών Νεκροταφείων στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, βιτρίνα 2
3	Άγιος Αθανάσιος	Μ. Τιμπίδου-Αυλωνίτη, <i>ΑΕΜΘ</i> 7 (1993) 252
4	Πύδνα	Πληροφορία Μ. Μπέσιου
5	Όλυνθος	Olynth VIII, σσ. 271-3, pl. 181-182, nos. 493-495
6	Ν. Σύλλατα	Φ. Παπαδοπούλου, <i>ΑΔ</i> 19 (196) Μελέται, σ. 106, αρ. 27, πίν. 63 ^α
7	Βεργίνα	Πληροφορία Α. Κοτταγίδου
8	Σφηγιά	Πληροφορία Α. Κοτταγίδου
9	Μιέζα	Κ. Ρωμιπούλου- Γ. Τουράτσογλου (Αγρός Μητσιάνη, θέση Καμάρα Νάουσας), σ. 54, Π 1568, Τάφος 13 (του 4ου τύπου που περιγράψαμε)
10	Κοζάνη	Γ. Καραμήτρου, <i>Κοζάνη, πόλις Ελιμιώτιδας</i> , 1993, σ. 24, εικ. 4, εικ. 35, σ. 68, εικ. 37
11	Άγιος Βασίλειος	<i>BSA</i> XXIII (1918-9) 18-22, πίν.V.2
12	Νέα Φιλαδέλφεια	Πληροφορία Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου
13	Ευρωπός	Πληροφορία Θ. Σαββοπούλου
14	Σαράι-Μπροντ	Pelagonija, σ. 90, Tf.VIII 15d, Kilian, 1975, σ. 103, Tf. 63,2
15	Προγκόν-Μπούκκι	Pelagonija, σ. 90, Tf.VIII 16d

B.3 Ταφική χρήση εξαλείπτρων

Ανεξάρτητα από την προέλευση και την ύλη τους³¹, η χρήση των εξαλείπτρων που εξετάζουμε ήταν συνυφασμένη με ταφικές πρακτικές που τελούνταν σε γυναικείους αλλά και ανδρικούς τάφους. Η επικρατέστερη άποψη για το περιεχόμενο τους είναι αυτή της Scheibler, ότι δηλαδή περιείχαν αρω-

31. Για μεταλλικά εξάλειπτρα από την Κεντρική Μακεδονία βλ. Βοκοτοπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος, ό.π., σ. 69, αρ. 101, σ. 110, αρ. 162 και σ. 189, αρ. 313.

ματισμένο νερό ή λάδι για την άλειψη του νεκρού³². Το εσωστρεφές χείλος εμπόδιζε την ακούσια έκχυση του περιεχόμενου, το δε φαρδύ στόμιο δείχνει ότι το αγγείο δεν προοριζόταν για μακροχρόνια αποθήκευση υγρού, αλλά για να αραιώνονται μέσα σε αυτό αρωματικές ουσίες που θα ήταν αποθηκευμένες σε άλλα αγγεία. Το αρωματικό έλαιο (ή το ανθόνερο) χρησιμοποιείτο κατόπιν για την άλειψη του σώματος με τη χρήση ενός σπόγγου ή άλλου βοηθητικού μέσου, ενώ επιπλέον η διαμόρφωση της λαβής διευκόλυνε το κράτημα του αγγείου με το ένα χέρι, καθώς στα κορινθιακά εξάλειπτρα η δεξιά απόφυση απέχει από τη λαβή περισσότερο απ' ό,τι η αριστερή, ώστε να κρατιέται το αγγείο ευκολότερα με το δεξί χέρι. Αντίστοιχα στα γκριζα εξάλειπτρα συχνά είναι πιεσμένη η μία πλευρά της λαβής για τον ίδιο σκοπό. Ο προορισμός των εξαλείπτρων να περιέχουν κάποιο υγρό γίνεται φανερός και από τη μικρή εκροή που φέρουν ορισμένα³³ ή την οπή στον πυθμένα άλλων, όπως του ΘΕ 475 της Θέρμης, μια και μόνο με αυτούς τους δύο τρόπους ήταν δυνατό το άδειασμά τους από το υπόλοιπο του περιεχομένου τους. Κατά τη διάρκεια της ταφής τα αγγεία αυτά αφήνονταν δίπλα στα υπόλοιπα κτερίσματα είτε για να συνοδεύσουν τον νεκρό, ή γιατί απλά θεωρούνταν πλέον μιασμένα αφού είχαν χρησιμοποιηθεί σε αυτή την τελετή.

Θα απαιτηθεί πολύ περισσότερη έρευνα για να φανεί αν η έναρξη χρήσης των εξαλείπτρων στη Μακεδονία συνδέεται με αλλαγή στις ταφικές πρακτικές ή αν τα εξάλειπτρα αντικατέστησαν στην ίδια χρήση άλλα αγγεία λιγότερο εξειδικευμένα, όπως τα μόνωτα φιαλίσκισμα, τα οποία προηγούνται χρονικά των εξαλείπτρων στη Θέρμη. Χρήσιμη πάντως είναι η παρατήρηση της Scheibler³⁴ ότι τα μυκηναϊκά αρτόσχημα αλάβαστρα είχαν παρόμοιο μέγεθος και σχήμα με τα εξάλειπτρα και σίγουρα μια παρόμοια χρήση, αν και το χρονικό κενό μεταξύ των δύο σχημάτων δύσκολα μπορεί να γεφυρωθεί.

Γ. ΟΙ ΓΚΡΙΖΕΣ ΚΑΝΘΑΡΟΕΙΔΕΙΣ ΚΟΤΥΛΕΣ

Γ.1 Κατάλογος Αγγείων

1) Αρ. Ευρετ.: ΘΕ 333, Τ. 243 / Οικ. 377. Συγκολλημένη από λίγα τμήματα με μικρή έλλειψη στο χείλος (Εικ. 15). Σώμα ημισφαιρικό πεπλατυσμένο. Αμφίκυρτο χείλος, σχεδόν κάθετο. Λαβές κάθετες από το μέσο του ύψους ως το χείλος. Βάση δισκόμορφη. Επιφάνεια λειασμένη οριζόντια. Πηλός σκούρος γκρι με μίκα, καστανός στο κέντρο. Διαστάσεις: Ύψος: 0,103 μ. / διάμ. χείλους: 0,166 μ. / διάμ. βάσης: 0,07 μ.

32. Scheibler, «Exaleiptra», *ό.π.*, σ. 89 κ.ε., όπου η παλιότερη βιβλιογραφία και Βοκοτοπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 69.

33. Scheibler, «Exaleiptra», *ό.π.*, σ. 73.

34. *Ο.π.*, σ. 92.

2) *Αρ. Ευρετ.*: ΘΕ 263, Τ. 64 / Οικ. 377. Συγκολλημένη από αρκετά τμήματα, με πολύ καλά σωζόμενη επιφάνεια (Εικ. 16). Σώμα σχεδόν ημισφαιρικό, πεπλατυσμένο προς τον λαιμό. Χείλος ψηλό, σχεδόν κάθετο. Λαβές κάθετες ταινιωτές από τη μέγιστη διάμετρο ως το χείλος. Βάση χαμηλή δισκόμορφη. Επιφάνεια στιλβωμένη. Με τον ίδιο στιλβωτήρα συνεχής τεθλασμένη γραμμή σχεδιασμένη στο χείλος, οριζόντιες γραμμές στο άνω τμήμα του σώματος και ακτινωτές από τη βάση προς τα πάνω χαμηλότερα στο σώμα. Το χείλος και ο χώρος πίσω από τη λαβή δεν φέρουν καθόλου στίλβωση. Μαύρες κηλίδες στην επιφάνεια. Πηλός γκριζοκάστανος με μίκα, εσωτερικά καστανοκόκκινος. Διαστάσεις: Ύψος: 0,139 μ. / διάμ. χείλους: 0,181 μ. / διάμ. βάσης: 0,087 μ.

3) *Αρ. Ευρετ.*: ΘΕ 269, Τ. 82 / Οικ. 377. Συγκολλημένη από λίγα τμήματα με μικρές ελλείψεις (Εικ. 17). Σώμα σχεδόν σφαιρικό, πεπλατυσμένο προς τον λαιμό. Χείλος ψηλό, σχεδόν κάθετο. Λαβές κάθετες ταινιωτές εκφύονται λίγο χαμηλότερα του ώμου και ακουμπούν στο χείλος. Βάση χαμηλή δισκόμορφη. Επιφάνεια στιλβωμένη, με επιπλέον συνεχή τεθλασμένη γραμμή στο χείλος, οριζόντιες ακανόνιστες γραμμές ως το ύψος των λαβών και στο υπόλοιπο σώμα κάθετες γραμμές ακτινωτά από τη βάση. Στο χείλος και πίσω από τις λαβές δεν υπάρχει στίλβωση. Μερικές μαύρες κηλίδες στην επιφάνεια. Πηλός σκούρος γκρι με μίκα, εσωτερικά καστανοκόκκινος. Διαστάσεις: Ύψος: 0,127 μ. / διάμ. χείλους: 0,165 μ. / διάμ. βάσης: 0,084 μ.

4) *Αρ. Ευρετ.*: ΘΕ 475, Οικ. 377 / Τ. 269. Συγκολλημένη από αρκετά τμήματα, χωρίς ελλείψεις (Εικ. 18). Χαμηλό και σχετικά φαρδύ σώμα λίγο ασύμμετρο, ιδιαίτερα στο σχεδόν κάθετο χείλος. Οι λαβές εκφύονται χαμηλότερα από τον ώμο του αγγείου και μόλις που ξεπερνούν το ύψος του χείλους. Βάση απλή δισκόμορφη. Επιφάνεια στιλβωμένη, με οριζόντιες, αρκετά κανονικές αυλακώσεις. Εσωτερικά το αγγείο δεν φέρει στίλβωση, ούτε στην επιφάνεια πίσω από τις λαβές. Πηλός γκριζός με μίκα, εσωτερικά καστανοκόκκινος. Διαστάσεις: Ύψος: 0,113 μ. / διάμ. χείλους: 0,162 μ. / διάμ. βάσης: 0,072 μ.

5) *Αρ. Ευρετ.*: ΘΕ 362, Τ. 2 / Ειρήνης 1. Συγκολλημένη από λίγα τμήματα με μικρές ελλείψεις κι αρκετές φθορές (Εικ. 19). Σώμα σχεδόν ημισφαιρικό, πεπλατυσμένο επάνω. Κυρτό χείλος που ανοίγει ελαφρά όσο ανεβαίνει. Λαβές που ξεκινούν από τη μέγιστη διάμετρο και ξεπερνούν λίγο το ύψος του χείλους. Βάση δισκόμορφη. Επιφάνεια στιλβωμένη οριζόντια στο άνω σώμα και ακτινωτά από τη βάση στο κάτω μισό. Στο χείλος συνεχής τεθλασμένη. Πηλός γκριζός σκούρος με μίκα. Διαστάσεις: Ύψος: 0,155 μ. / διάμ. χείλους: 0,203 μ. / διάμ. βάσης: 0,08 μ.

6) *Αρ. Ευρετ.*: ΘΕ 347, Τ. 3 / Οικ. 381. Συγκολλημένη από αρκετά τμήματα με μικρές ελλείψεις και φθορές (Εικ. 20). Σχεδόν ημισφαιρικό σώμα, πε-

πλατυσμένο επάνω. Ταινιωτό χείλος με διάμετρο αυξανόμενη προς τα πάνω, σαν χαμηλή χοάνη. Βάση δισκόμορφη. Λαβές από τη μέγιστη διάμετρο του σώματος ως λίγο πάνω του χείλους. Επιφάνεια λειασμένη και με επιπλέον αραιές, ακατάστατες γραμμές από στιλβωτήρα στο επάνω μισό του αγγείου. Πηλός σκούρος γκρι με μίκα καστανός στο κέντρο. Διαστάσεις: Ύψος: 0,133 μ. / διάμ. χείλους: 0,177 μ. / διάμ. βάσης: 0,073 μ.

Γ.2 Παρατηρήσεις στο σχήμα και τη διακόσμηση των Κανθαροειδών Κοτυλών

Το σχήμα που εξετάζουμε αποτελεί μια νέα –για τη μακεδονική κεραμική– παραλλαγή του κανθάρου, ενός αγγείου πόσης ιδιαίτερα αγαπητού στην περιοχή ήδη από την Εποχή του Χαλκού. Το άνω μισό του σώματος του αγγείου είναι σχεδόν ημισφαιρικό με έντονη κύρτωση στον ώμο. Η βάση έχει μικρή διάμετρο και ύψος και μορφή απλού δίσκου. Σχεδόν κάθετο, αυτοτελές χείλος επιστέφει τον ώμο του αγγείου έχοντας συνήθως σχήμα κυκλικής στεφάνης, κυμαινόμενο ύψος και διάμετρο η οποία αυξάνει προς τα πάνω. Δύο ταινιωτές κάθετες, σιγμοειδείς λαβές εκφύονται χαμηλότερα από τον ώμο του αγγείου και φτάνουν μέχρι το ύψος του χείλους, στο οποίο ενσωματώνονται χωρίς να το υπερβαίνουν σε ύψος. Το αποτέλεσμα είναι να εντάσσεται το αγγείο ακριβώς μέσα σε ένα κανονικό τραπέζιο σχήμα με τη μικρή του βάση κάτω (βάση του αγγείου) και τη μεγάλη επάνω (χείλος και απολήξεις λαβών).

Οι ισχυρές σχέσεις του σχήματος της κανθαροειδούς κοτύλης με τη μεταλλοτεχνία οδηγούν στην υπόθεση ότι η δημιουργία αυτού του αγγείου ενδέχεται να οφείλεται σε μεταλλικά πρότυπα. Τα μέρη του αγγείου έχουν σχήματα που ταιριάζουν με μεταλλικά ανάλογα: οι λαβές φαίνεται ότι στο σχήμα τους, την καμπύλωσή τους και τις ενώσεις τους με το σώμα αντιγράφουν αντίστοιχες από καμπυλωμένες ταινίες μετάλλου³⁵ που ήταν κολλημένες ή καρφωμένες πάνω στο σφυρήλατο σώμα. Εναλλακτικά ήταν δυνατόν οι λαβές να είχαν προέλθει από το ίδιο με το σώμα έλασμα, κατόπιν προσεκτικής σφυρηλάτησης. Άλλο ένα επίμηκες έλασμα θα χρησίμευε για χείλος, προσαρμοσμένο πάνω από τον κυρτό ώμο του σώματος, ενώ ένα χυτό τμήμα σε σχήμα δακτύλιου με μικρή διάμετρο και ύψος θα αποτελούσε τη βάση του αγγείου. Επιπλέον το σκούρο γκριζο χρώμα της επιφάνειας φέρνει στη σκέψη την όψη των αργυρών αγγείων³⁶, ενώ η γραμμική και ανεπαίσθητα ανά-

35. M. Vickers – D. Gill, *Artful Crafts*, 1994, σ. 109.

36. I. Scheibler, *Ελληνική Κεραμική. Παραγωγή, Εμπόριο και Χρήση των Αρχαίων Ελληνικών Αγγείων*, 1983, ελληνική έκδοση 1992, σσ. 19-20 και 57 (στο εξής: *Ελληνική Κεραμική*). Επίσης Vickers - Gill, *ό.π.*, σσ. 114-115 για αγγεία Bucchero ως μίμηση μεταλλικών και σσ. 124-129 για το χρώμα των αργυρών αγγείων.

γλυφη διακόσμηση του στιλβωτήρα υποκαθιστά εδώ κάθετες ή οριζόντιες ραβδώσεις³⁷ ή έκκρουστες στιγμές, που δημιουργούν διάφορα μοτίβα τα οποία συναντούμε συχνά σε μεταλλικά αντικείμενα και αγγεία της εποχής³⁸.

Δυστυχώς η ελληνική συνήθεια για τον αποκλεισμό τόσο πλούσιων κτερισμάτων από τους τάφους των περισσοτέρων νεκρών³⁹ ως το τέλος της κλασικής εποχής, ευθύνεται για το γεγονός ότι πολύ λίγα αγγεία από ευγενή μέταλλα μάς έχουν σωθεί. Κάποια ιδέα για τη μορφή και τον τρόπο κατασκευής των μεταλλικών κανθάρων μπορούμε να πάρουμε από ευρήματα της περιοχής του Θερμαϊκού, όπως είναι ο αργυρός κάνθαρος Μ.Θ. 8565 του Τάφου 20 από τη Σίνδο⁴⁰. Χρονολογείται στα 510-500 π.Χ. και φέρει ψηλές συμφυείς με το σώμα λαβές, δεν έχει όμως χείλος ή βάση. Το γεγονός ότι ο Τάφος 20 είναι ένας από τους πλουσιότερους της Σίνδου αιτιολογεί την παρουσία ενός τόσο πολύτιμου κτερίσματος, αλλά και τη σπανιότητα των σωζόμενων ανάλογων σκευών.

Η διακόσμηση του αγγείου έχει γίνει με τον στιλβωτήρα και συνήθως απαρτίζεται από οριζόντιες πυκνές γραμμές στο χείλος και το πάνω μισό του (όπως στα γκρίτζα εξάλειπτρα) και κάθετες ακτινωτές στο κάτω μισό του. Τρία αγγεία του δείματός μας εκτός από την παραπάνω επεξεργασία, έχουν δεχτεί διακόσμηση συνεχούς τεθλασμένης γραμμής με το ίδιο εργαλείο στις λαβές και το χείλος, ένα μοτίβο πολύ αγαπητό στη γραπτή κεραμική αλλά και στη μεταλλοτεχνία της Μακεδονίας κατά την Π.Ε.Σ. και τα αρχαϊκά χρόνια.

Γ.3 Καταγωγή του σχήματος

Αν και το σχήμα του κανθάρου είναι γνωστό από τη Μακεδονία σε πολλούς τύπους κατά την Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, ο συγκεκριμένος δεν έλκει την καταγωγή του από αυτούς⁴¹. Αντίθετα, στη νότια Ελλάδα πρόγονοι αυτού του τύπου μπορούν να παρακολουθηθούν μέχρι ένα μόνωτο ημισφαιρικό κύπελλο της ΥΕ Ι - ΥΕ ΙΙ με χαμηλό χείλος, όμοια μορφή σώματος, βάσης και λαβής, και διάδοση στην Πελοπόννησο⁴²

37. Vickers - Gill, *ό.π.*, σσ. 109 και 121-122.

38. *Ο.π.*, σ. 114, fig. 5.7 και 5.8.

39. *Ο.π.*, σσ. 70-71.

40. Βοκοτοπούλου - Δεσποίνη - Μισαηλίδου - Τιβέριος, *ό.π.*, σ. 90, αρ. 135.

41. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα Ι, Το νεκροταφείον των Τύμβων*, 1969, σσ. 211-212, πιν. 32 Γ6 και σ. 82, πιν. 32 Γ3. Επίσης Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Πρωτοϊστορική Θάσος. Τα Νεκροταφεία του Ουιισμού Καστρί*, Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, 1992, σσ. 568-569 και Α. Hochstetter, *Kastanas. Die Handgemachte Keramik*, 1984, σ. 60, abb. 15.

42. Ρ. Α. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery*, 1986, σσ. 17-18, εικ. 7.1 -7.2 και *Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου Ελληνικού Πολιτισμού*, επιμ. Κ. Δημακοπούλου, 1988, σ. 109, αρ. 35-36

την Εύβοια⁴³ και το Αιγαίο⁴⁴ ως την Κύπρο⁴⁵. Κατά την Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο το ίδιο σχήμα με μία ή δύο λαβές εμφανίζεται στην αττική κεραμική⁴⁶ και την αργολική⁴⁷ κεραμική και επιβιώνει ως το τέλος της ΥΓ ΙΙ⁴⁸. Σε έναν θησαυρό χρυσών αγγείων που ανακαλύφθηκε προπολεμικά στο Vulchitrun της ΒΑ Βουλγαρίας⁴⁹, περιλαμβάνεται και ένα αγγείο με μεγάλες ομοιότητες προς το σχήμα που εξετάζουμε, παρά τις ψηλότερες συμφυείς λαβές και το μεγαλύτερο μέγεθός του (διάμετρος χείλους 28,5 εκ., ύψος ως το χείλος 17,1 εκ., περιεκτικότητα 7-8 λίτρα⁵⁰), το οποίο επιβάλλει τη χρήση του ως κρατήρα στο σύνολο των αγγείων συμποσίου που βρέθηκαν μαζί με αυτό. Οι τεχνικές που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή και τη διακόσμηση του μαρτυρούν σχέσεις με τη μεταλλοτεχνία του Αιγαίου. Αυτό το γεγονός σε συνδυασμό με το σχήμα του αγγείου –το οποίο θα μπορούσε να ανήκει είτε στον κύκλο των ΥΕ παραδειγμάτων που αναφέραμε, είτε στα χρόνια γύρω στο 800 π.Χ.– έχει διχάσει την έρευνα σχετικά με τη χρονολόγησή του⁵¹. Η οψιμότερη εκδοχή είναι μάλλον και η προτιμότερη, λόγω συσχετισμών των σκευών του θησαυρού με αντίστοιχα της Π.Ε.Σ., αλλά και λόγω ομοιότητας του παραπάνω αγγείου με κανθάρους της αττικής Γεωμετρικής κεραμικής⁵². Το αγγείο αυτό δεν είναι μοναδικό, είναι όμως το μεγαλύτερο μιας ομάδας χρυσών κανθαροειδών κοτυλών που βρέθηκαν στη Β.Α. Βαλκανική⁵³ και παρουσιάζουν το ίδιο χρονολογικό πρόβλημα λόγω έλλειψης συνευρημάτων. Δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί αν η παρουσία τους εκεί οφείλεται στην ενεργοποίηση του ελληνικού εμπορικού στόλου στη Μαύρη Θάλασσα κατά τη Γεωμετρική περίοδο και το δεύτερο Αποικισμό, ή αν οφείλεται στο σύστημα χερσαίων ανταλλαγών προϊόντων της Βαλκανικής.

Κατά τον 6ο αιώνα φαίνεται ότι αυτός ο τύπος κανθάρου εμφανίζεται στη Β.Δ. Πελοπόννησο ως εξέλιξη των «Ηλειακών» κανθάρων που είχαν

43. *Μυκηναϊκός Κόσμος*, ό.π., σ. 129, αφ. 65

44. *Ο.π.*, σ. 157, αφ. 110

45. *Ο.π.*, σ. 176, αφ. 135 και *CVA Cyprus (1) IIC*, 1965, σσ. 19-20, pl. 29 με εμφανή στοιχεία μεταλλικού προτύπου.

46. J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, 1968, σ. 14, pl. 2e, γραπτός κάνθαρος του τελευταίου τετάρτου του 9ου αι. π.Χ. με ύψος 8 εκ.

47. *Α.Δ.* 17 (1961/2) *Χρονικά*, σσ. 55-56, πιν. 58α.

48. Coldstream, *ό.π.*, σ. 143, πιν. 30d, με ύψος 13 εκ.

49. Vickers – Gill, *ό.π.*, σσ. 109-110 για την πρόσφατη βιβλιογραφία.

50. A. Sherratt – T. Taylor, «Metal Vases in Bronze Age Europe and the Context of Vulchitrun», *Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology*, 1984, 1989, σ. 120.

51. Vickers – Gill, *ό.π.*, σ. 110 σημ. 24 και 25.

52. H. Mätthäus, «Mykenai, der Mittlere Donauraum waehrend des Hajdusamson-Horizontes und der Schatz von Walciträn», *Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology*, 1984, 1989, σ. 104.

53. Sherratt – Taylor, *ό.π.*, σσ. 122-124, για βιβλιογραφία και διαστάσεις τους.

ψηλότερο σώμα και χείλος και λαβές που απείχαν περισσότερο από το σώμα⁵⁴. Στη διάρκεια του 6ου αι. το σχήμα συναντάται σποραδικά σε μικρογραφικά αγγεία της αττικής⁵⁵ και της κορινθιακής κεραμικής⁵⁶. Οι μεγάλες αναλογίες που έχουν οι κανθαροειδείς κοτύλες του Θερμαϊκού με αντίστοιχα προϊόντα της Β. και Β.Α. Πελοποννήσου, έρχονται σε συμφωνία με την υιοθέτηση στην περιοχή ενός ακόμα τουλάχιστον σχήματος της Β. Πελοποννήσου, αυτού του εξαλείπτρου (βλ. παραπάνω). Φαίνεται πολύ πιθανή η υπόθεση ότι το σχήμα της κανθαροειδούς κοτύλης έγινε γνωστό στην περιοχή μέσω των εμπορικών σχέσεων των πολιτισμάτων του Θερμαϊκού με την Κόρινθο, ίσως με τη μεσολάβηση της γειτονικής αποικίας της τελευταίας, της Ποτίδαιας⁵⁷. Οι τεχνίτες της περιοχής δανείστηκαν αυτό το σχήμα από την κορινθιακή μεταλλοτεχνία ή κεραμική, όπως δανείστηκαν και το εντελώς ξένο σε αυτούς σχήμα του εξαλείπτρου. Το προσάρμοσαν στις τεχνικές που χρησιμοποιούσαν και, καθώς είχε μεγάλη συνάφεια με τους πολυάριθμους τύπους κανθάρων της μακεδονικής παράδοσης, το έκαναν ευρέως αποδεκτό στις τοπικές αγορές.

Γ.4 Εξάπλωση των Κανθαροειδών κοτυλών

Το σχήμα παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης στα αρχαϊκά νεκροταφεία που βρίσκονται κοντά στις ακτές του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου, αλλά η εξάπλωσή του καλύπτει περισσότερες περιοχές:

1. Νεκροταφείο Αγίας Παρασκευής

Σε σύνολο 370 αρχαϊκών τάφων που ανασκάφηκαν και που ανήκουν στα χρόνια 570-500 π.Χ.⁵⁸ βρέθηκαν 68 κανθαροειδείς κοτύλες «bucchero» φέροντας το σχήμα στην πέμπτη θέση από πλευράς συχνότητας μετά τα εξαλείπτρα (229), τους διάφορους σκύφους (121), τους –κιονωτούς κυρίως– κρατήρες (85) και τους κορινθιακούς αρυβάλλους (78)⁵⁹. Σχετικά με αυτά τα αγγεία η Ι. Βοκοτοπούλου⁶⁰ αναφέρει ότι πρόκειται για γκρίζα τροχήλατα σκεύη

54. B. V. Freytag, *Keramik aus neuen Grabungen. Olympiabericht X*, 1981 σ. 388, Abb. 125a-b για «Ηλειακούς» κανθάρους και 125c-d για στιλβωμένο παράδειγμα του τύπου, το οποίο χρονολογείται κοντά στα μέσα του 6ου αι. π. Χ.

55. Sparkes – Talcott, *ό.π.* σ. 114, αρ. 280, εικ. 27.

56. Stillwell – Benson, *ό.π.* σ. 192, αρ. 1013, εικ. 45 και σ. 312, αρ. 1728-1735 (ιδίως 1731), εικ. 45.

57. Τιβέριος, «Εγχώρια Κεραμική», *ό.π.*, σ. 56.

58. Σιμανίδης, *ό.π.*, σ. 801.

59. *Ο.π.*, σσ. 793-794.

60. J. Vocotopoulou, «La Macédoine de la Protohistoire à l'Époque Archaique», *24o Convegno di Studi sulla Magna Grecia*, 1984, σσ. 156, XIV, 1.

με επιφάνεια που φέρει διακόσμηση εγχάρακτων, τεθλασμένων γραμμών⁶¹ ή που είναι αυλακωμένη με τον στιλβωτήρα, όπως αυτά της Θέρμης. Η κανθαροειδής κοτύλη που εικονίζεται⁶² έχει οριζόντιες γραμμές από στιλβωτήρα σε όλο της το σώμα, όπως η ΘΕ 475, και συνεχή τεθλασμένη γραμμή στο ψηλό της χείλος, όμοια με τη ΘΕ 269, τη ΘΕ 347 και τη ΘΕ 263. Οι ομοιότητες της προς τη ΘΕ 475 συνεχίζονται στις αναλογίες του σώματος, του χείλους και των λαβών αλλά και στην ύπαρξη λεπτής ανάγλυφης γραμμής που χωρίζει το σώμα από το χείλος του αγγείου.

2. Νεκροταφείο Σουρωτής

Από σωστική ανασκαφή του 2002 στο αρχαϊκό νεκροταφείο της Σουρωτής παρουσιάστηκε μία κανθαροειδής κοτύλη, σωζόμενη κατά το ήμισυ⁶³.

3. Νεκροταφείο Σίνδου

Στους 121 τάφους που ερευνήθηκαν εκεί και που χρονολογούνται κυρίως στην αρχαϊκή και πρώιμη κλασική εποχή⁶⁴ αποκαλύφθηκαν ιδιαίτερα πλούσια κτερίσματα, ενώ σημαντικός αριθμός αγγείων ήταν κατασκευασμένα από χαλκό. Δεν είναι γνωστός ο αριθμός των κανθαροειδών κοτυλών που βρέθηκαν στη Σίνδο, σε αυτές όμως περιλαμβάνονται, εκτός από γκρίζες και καστανές, ερυθροκάστανες και άλλες με επιχρισμένη επιφάνεια. Οι ως τώρα δημοσιευμένες έχουν προέλθει κατά χρονολογική σειρά από τους παρακάτω τάφους:

i) Τάφος 102⁶⁵. Ήταν γυναικείος και χρονολογείται από αττικό ερμογένειο σκύφο κοντά στα 530 π.Χ.⁶⁶ Η κανθαροειδής κοτύλη έχει καλυφτεί εξωτερικά με καστανό επίχρισμα. Στις αναλογίες των μερών, καθώς και στο σχήμα και το μέγεθος του χείλους και της βάσης, προσεγγίζει πολύ τη ΘΕ 475.

ii) Τάφος 83⁶⁷. Χρονολογείται από κορινθιακό εξάλειπτρο στα 520 π.Χ. περίπου. Η γκρίζα κανθαροειδής κοτύλη έχει οριζόντια στιλβωση στο σώμα και τεθλασμένη γραμμή κατά μήκος του χείλους, όπως οι ΘΕ 263, ΘΕ 269, ΘΕ 362 και ΘΕ 347. Το χείλος της όμως σε σχήμα και ύψος προσεγγίζει περισσότερο τις ΘΕ 263 και ΘΕ 269.

iii) Τάφος 88⁶⁸. Χρονολογείται γύρω στα 510 π.Χ. από αττική μελανόμορφη κύλικα που βρέθηκε μαζί της. Η κανθαροειδής κοτύλη έχει ερυθρο-

61. *Ελληνικός Πολιτισμός*, ό.π., σ. 172, αφ. 181 σε γκρίζο κάνθαρο άλλου τύπου.

62. Vocotopoulou, ό.π.

63. Κ. Σουρέφ – Κ. Χαβέλα, «Σουρωτή 2002», *ΑΕΜΘ* 16 (2002) 269, εικ. 4.

64. Βοκοτοπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος, ό.π., σ. 11.

65. *Ο.π.*, σσ. 246-249, αφ. 404.

66. Τιβέριος, «Εγχώρια Κεραμική», ό.π., σσ. 297-298.

67. *Ο.π.*, σ. 298, εικ. 2.

68. *Ο.π.*, σ. 298, εικ. 4.

κάστανο χρώμα με γραπτές οριζόντιες ταινίες και μία κυματοειδή ταινία στη μέγιστη διάμετρο του σώματος. Το σχήμα της είναι πιο πεπλατυσμένο από όλα τα αγγεία της Θέσμης και η μέγιστη διάμετρός της βρίσκεται αναλογικά χαμηλότερα.

iv) Τάφος 101⁶⁹. Γυναικείος τάφος του 500 π.Χ. περίπου⁷⁰ με γραπτή κανθαροειδή κοτύλη διαφορετικού τύπου.

v) Τάφος 86⁷¹. Χρονολογείται από αττική κύλικα τύπου Κρακοβίας στα 500-490 π.Χ. Η κανθαροειδής κοτύλη φέρει οριζόντιες γραμμές από στιλβωτήρα σε ολόκληρο το σώμα σαν τη ΘΕ 475. Το χείλος της όμως είναι το ψηλότερο όλων, με αυτό της ΘΕ 263 να ακολουθεί με αρκετή διαφορά. Άλλα σημαντικά στοιχεία που τη διαφοροποιούν από τα υπόλοιπα αγγεία του τύπου είναι το γωνιώδες προφίλ των λαβών, που θυμίζει τους παλιότερους «Ηλειακούς» κανθάρους (βλ. παραπάνω στο κεφάλαιο για την καταγωγή του σχήματος), αλλά και η πλαστική διαμόρφωση της άνω κορυφωσης του χείλους.

4. Νεκροταφείο Αγίου Αθανασίου

Κατά την ανασκαφή ταφικού τύμβου σε αυτή την περιοχή, στο δυτικό τμήμα των βόρειων ακτών του Θερμαϊκού, ερευνήθηκαν ορισμένοι αρχαϊκοί τάφοι. Στα κτερίσματα του παιδικού Τάφου 7 συμπεριλαμβανόταν η γκρίζα κανθαροειδής κοτύλη Μ.Θ. 17491 και μία κορινθιακή κοτυλίσκη των μέσων του 6ου αι. π.Χ. με ζώνη σχηματοποιημένων ζώνων⁷². Έτσι η μελετήτρια τη θεωρεί σαν το πρώτο στάδιο εξέλιξης, πριν τη σειρά των πέντε κοτυλών της Σίνδου. Είναι όμως εξίσου πιθανό αυτό το αγγείο να είναι απλά προϊόν ενός άλλου, πρώιμου εργαστηρίου: το χείλος του είναι πολύ ψηλό και χωνοειδές, ενώ το σώμα του έχει περισσότερο σφαιρικό σχήμα.

5. Νεκροταφείο Αρχοντικού Γιαννιτσών

Στο πρώτο δημοσίευμα της συνεχιζόμενης ανασκαφής αυτού του εκτεταμένου νεκροταφείου, αναφέρεται και εικονίζεται⁷³ μία γκρίζα κανθαροειδής κοτύλη, στον ίδιο τάφο, όπου αποκαλύφθηκε και ένα αρχαϊκό κορινθιακό εξάλειπτρο.

69. Βοκοποπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος, *ό.π.*, σσ. 289-290, αρ. 475.

70. Τιβέριος, «Εγχώρια Κεραμική», *ό.π.*, σ. 298.

71. *Ο.π.*, σ. 299, εικ.6.

72. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Ταφικός Τύμβος στον Άγιο Αθανάσιο. Νέα Ανασκαφικά Στοιχεία», *ΑΕΜΘ* 6 (1992) 372-375, εικ. 16 (όχι εικ. 15 όπως αναφέρεται) και εικ. 9 για την κοτυλίσκη.

73. Α. Χρυσοστόμου – Π. Χρυσοστόμου, «Τα νεκροταφεία του Αρχοντικού Γιαννιτσών», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 483, εικ. 19.

6. Νεκροταφείο Καμάρας Νάουσας (Μιέζα)⁷⁴

Πρόκειται για τη νοτιότερη θέση που γνωρίζω να έχει δώσει κανθαροειδείς κοτύλες όμοιες (εκτός του σχήματος των λαβών τους) με τον τύπο που εξετάζουμε, όχι όμως και νέα χρονολογικά στοιχεία, εξ αιτίας της απουσίας χρονολογήσιμων συνευρημάτων:

i) Π 1567, σ. 54 και Πιν. 1. Γκριζα, με γραμμές στιλβωτήρα ακτινωτά από τη βάση και τεθλασμένη στο (σχετικά χαμηλό) χείλος. Λαβές σχεδόν ημικυκλικού σχήματος, όπως στη ΘΕ 333, που δεν ξεπερνούν σε ύψος το χείλος. «Τέλη 6ου αι. π.Χ.».

ii) Π 1571, σ. 55. «Φαιόχρωμη», με οριζόντιες γραμμές από στιλβωτήρα στο σώμα και τεθλασμένη στο χείλος. «Τέλη 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.» (από κορινθιακό εξάλειπτρο).

iii) Π 1576, σ. 57. Γκριζα, με διακόσμηση και λαβές όπως της Π 1567. «Τέλη 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.» (από κορινθιακό εξάλειπτρο).

iv) Π 1640α, σ. 84. «Φαιόχρωμη», τμηματικά σωζόμενη και ακόσμητη. Λαβές σχεδόν ημικυκλικού σχήματος, επιφάνεια ακόσμητη. «Α' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.».

v) Π 1718, σ. 110. Γκριζα, με διακόσμηση όπως η Π 1571 και λαβές όπως όλες οι παραπάνω. Επιπλέον έχει σειρά τριγώνων από λευκό επίθετο χρώμα εσωτερικά του χείλους. «Τέλη 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.» (από κορινθιακό εξάλειπτρο).

vi) Π 1756Α, σ. 125. Γκριζα, με τεθλασμένη γραμμή από στιλβωτήρα στο χείλος και πλάγιες στο σώμα. Γενικό σχήμα πολύ πεπλατυσμένο, χείλος πολύ ψηλό, λαβές που ξεπερνούν το χείλος και δεν είναι πια ημικυκλικές. «Α' μισό 5ου αι. π.Χ.».

7. Νεκροταφείο Κρεπενής Μαυροχωρίου Ν. Καστοριάς

Μία κανθαροειδής κοτύλη παραδόθηκε στο Μουσείο Καστοριάς στις 5/7/2002⁷⁵ μετά από εργασίες διαπλάτυνσης οδού στη θέση γνωστού νεκροταφείου με ευρήματα⁷⁶ 8ου ως 5ου αι. π.Χ. Έχει χρώμα γκριζοκάστανο έως γκριζο τοπικά, λειασμένη επιφάνεια με ακτινωτή στίλβωση στο σώμα και σχήμα σχεδόν όμοιο με τη ΘΕ 475. Το ύψος της είναι 0,167 μ. (0,187 μ. μαζί με τις λαβές), η διάμετρος του χείλους της 0,195 μ., αυτή της βάσης της 0,086 μ. και η μέγιστή της 0,214 μ. Δυτικότερα αυτής της θέσης δεν γνωρίζουμε να έχει βρεθεί άλλο αγγείο αυτού του τύπου.

74. Κ. Ρωμοπούλου – Γ. Τουράτσογλου, *Μιέζα. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών - πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, 2002.

75. Χ. Τσούγγαρης, *Α.Δ. Χρονικά*, 2002 (υπό έκδοση).

76. Α. Χρυσοστόμου, *Α.Δ. 39 Β' Χρονικά*, 1984, σσ. 262-263, πιν. 133 δ.

8. Νεκροταφείο στο Σαράι Πελαγονίας

Το βόρειο γνωστό όριο εξάπλωσης των παραλλαγών αυτού του σχήματος βρίσκεται στο Σαράι, απ' όπου έχει γνωστό ένα αρχαϊκό γκρίζο παράδειγμα⁷⁷ που όμως φέρει μεγάλες κομβιόσχημες αποφύσεις στις κορυφές των λαβών και συνεχή εγχάρακτη τεθλασμένη γραμμή στη μετάβαση του ώμου προς το χείλος.

Ο χώρος διασποράς αυτού του σχήματος πρέπει να σημειωθεί ότι σχεδόν ταυτίζεται με αυτόν των γκρίζων εξαλείπτρων, όπως τον παρουσιάσαμε παραπάνω: μεγάλη συγκέντρωση στις ακτές του μυχού του Θερμαϊκού κόλπου, πολύ μικρότερη στις υπόλοιπες ακτές του και σποραδική παρουσία κατά μήκος των δυτικών και βόρειων παραποτάμιων αξόνων συγκοινωνίας.

Γ.5 Χρήση των κανθαροειδών κοτύλων

Η κανθαροειδής κοτύλη είναι ένα μεγάλο αγγείο πόσης και, σε όσους τάφους της Θέρμης το συναντούμε, παίρνει τη θέση μεγάλων τοπικών ή εισαγμένων σκύφων ή κυλίκων. Η χωρητικότητα των αγγείων κυμαίνεται μεταξύ του 1,2 λίτρου (ΘΕ 475) και 2,2 λίτρων (ΘΕ 263). Συγκριτικά ο γκρίζος κρατηρίσκος της Θέρμης ΘΕ 318 χωρά 2 λίτρα και ο γκρίζος κιονωτός κρατήρας ΘΕ 245, 3 λίτρα⁷⁸. Στη Μακεδονία υπάρχει ήδη από τα προϊστορικά χρόνια παράδοση στη χρήση μεγάλων αγγείων πόσης, ιδίως κανθάρων, και στην απόθεσή τους στους τάφους ως κτερίσματα. Στη Λακωνία η συχνή παρουσία του κανθάρου σαν κτερίσμα ή σαν ανάθημα σε τάφους ηρώων συνδυάζεται με τον Διόνυσο σε ταφικά-ηρωικά ανάγλυφα. Έτσι το σχήμα αυτό μπορεί να συνδυαστεί στη Λακωνία με την ιδιότητα του Διονύσου ως εγγυητή της αθανασίας του νεκρού⁷⁹, άποψη που με κάποια μορφή δεν αποκλείεται να ίσχυε τότε και στη Μακεδονία. Όμως οι κανθαροειδείς κοτύλες είναι σχεδόν απύσες στις (περιορισμένες) δημοσιεύσεις ανασκαφών σύγχρονων οικισμών γύρω από τον Θερμαϊκό. Έτσι δεν είναι δυνατόν ακόμα να μάθουμε αν αυτό το αγγείο κατασκευαζόταν αποκλειστικά για να συνοδεύσει ορισμένους νεκρούς, ή αν είχε μία καθημερινή ή άλλη ειδική χρήση για τους ζωντανούς. Η συνολική επιδίωξη μιας κατασκευαστικής αρτιότητας αυτού του αγγείου φαίνεται να συνηγορεί στον προορισμό του για καθημερινή χρήση και οι συχνές μικροατέλειες ή ασυμμετρίες (π.χ. στη ΘΕ 475), ίσως προδίδουν ότι τα κομμάτια δεύτερης διαλογής ήταν αυτά που συνόδευαν τους νεκρούς χωρίς να χρησιμοποιηθούν, ενώ τα πρώτης διαλογής έμεναν στον κόσμο των ζωντανών.

77. Mikulčić, *ό.π.*, σ. 103, εικ. 60.2.

78. Τσούγγαρης, *Γκρίζα κεραμική*, *ό.π.*, σ. 64.

79. Scheibler, *Ελληνική Κεραμική*, *ό.π.*, σ. 47, όπου η σχετική βιβλιογραφία και εικ. 39.

Γ.6 Χρονολόγηση

Από τις έξι κανθαροειδείς κοτύλες που εξετάζουμε, μόνο η μία χρονολογείται εξωτερικά από τα συνευρήματά της (ένα ακατάγραφο κορινθιακό εξάλειπτρο του 530-520 π.Χ.), η ΘΕ 475. Η χρονολόγηση της ΘΕ 475 επιβεβαιώνεται από την ομοιότητά της προς την κανθαροειδή κοτύλη του τάφου 102 της Σίνδου, η οποία χρονολογείται από έναν αττικό ερμογένειο σκύφο γύρω στα 530 π.Χ.⁸⁰ Το μόνο επιπλέον χρονολογικό στοιχείο που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε είναι το ότι οι σχεδόν πανομοιότυπες ΘΕ 269 και ΘΕ 263 έχουν μεγάλες ομοιότητες στο σχήμα και τη διακόσμηση με την κανθαροειδή κοτύλη του τάφου 83 της Σίνδου, που με τη σειρά της συνοδευόταν από κορινθιακό εξάλειπτρο χρονολογούμενο γύρω στα 520 π.Χ.⁸¹ Αν λοιπόν οι ΘΕ 269 και ΘΕ 263 χρονολογούνται γύρω στα 520-515 π.Χ., τότε θα πρέπει να δεχτούμε ότι, παρά το ψηλό σώμα και τη στιλβωτή διακόσμηση πάνω από τη γενικά στιλβωμένη επιφάνειά τους, απέχουν λιγότερο από μια δεκαετία από την ΘΕ 475 με το χαμηλό σώμα και τη γενική μόνο στίλβωση. Ότι η ύπαρξη ή μη διακόσμησης με τον στιλβωτήρα δεν μάς βοηθάει σε μια χρονολογική κατάταξη, φαίνεται και από το γεγονός πως αυτή έχει εφαρμοστεί (εκτός από τις ΘΕ 263 και ΘΕ 269) και σε κανθαροειδείς κοτύλες με τελείως διαφορετικές αναλογίες, όπως είναι η ΘΕ 362 που παρουσιάζει χαμηλότερο, κυρτό χείλος και αναλογικά μικρότερη βάση. Η παραπάνω παρατήρηση ισχύει και στις εξωτερικά χρονολογούμενες κανθαροειδείς κοτύλες άλλων νεκροταφείων: Στην Αγία Παρασκευή αυτή η διακόσμηση δεν συναντάται στη ΜΘ 17491 του Τάφου 7 των μέσων του 6ου αι. π.Χ.⁸², ενώ στη Σίνδο συναντάται γύρω στα 520 π.Χ. (Τάφος 83)⁸³, αλλά όχι στα 500-490 π.Χ. (Τάφος 86)⁸⁴.

Η προσπάθεια χρονολογικής κατάταξης αυτών των αγγείων με βάση την αναλογία του ύψους προς τη διάμετρο του χείλους δεν απέδωσε, ενώ η εφαρμογή άλλων κριτηρίων προσέκρουσε στο μικρό μέγεθος του δείγματος και στη σπανιότητα δημοσιευμένων παραδειγμάτων χρονολογημένων κανθαροειδών κοτυλών, καθώς και στην ανυπαρξία ειδικών αναλύσεων που ίσως να εντόπιζαν κάποιες τεχνολογικές διαφοροποιήσεις στην κατασκευή και την όπτησή τους. Το πιθανότερο είναι ότι η ιδιαίτερη δυσκολία αποκατάστασης της εξέλιξης του σχήματος οφείλεται στην ταυτόχρονη και ανεξάρτητη λειτουργία πολλών κεραμικών εργαστηρίων τοπικής εμβέλειας γύρω από τον μυχό του

80. Τιβέριος, «Εγχώρια Κεραμική», *ό.π.*, σσ. 297-298.

81. *Ο.π.*, σ. 298.

82. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *ό.π.*, σ. 375.

83. Τιβέριος, «Εγχώρια Κεραμική», *ό.π.*, σ. 298.

84. *Ο.π.*, σ. 299.

Θερμαϊκού, όπως έχει υποθέσει και ο Μ. Τιβέριος⁸⁵.

Δ. ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΓΚΡΙΖΑΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Δ.1 Τεχνικές Πλάσιματος και επεξεργασίας της επιφάνειας

Τα αγγεία που εξετάζουμε δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες δυσκολίες στο πλάσιμό τους στον τροχό. Μόνο τα εξάλειπτρα, με το εσωστρεφές, κρεμαστό τους χείλος χρειάζονται προσοχή, γιατί υπάρχει κίνδυνος κατάρρευσης του τελευταίου κατά το πλάσιμο και δυσκολία στην επίτευξη των επιθυμητών αναλογιών. Το γωνιώδες εξάλειπτρο ειδικά (ΘΕ 232) δεν γυρίστηκε απλά στον τροχό, αλλά, αφού πλάστηκε με καμπύλα τοιχώματα, διαμορφώθηκε κατόπιν η τελική του μορφή είτε με πίεση ή με αφαίρεση πηλού με άλλα εργαλεία, ενώ το αγγείο περιστρεφόταν στον τροχό. Τέλος, το κάθετο χείλος του κολλήθηκε μετά το πλάσιμο του αγγείου, όπως είναι φανερό και από το σπάσιμο ακριβώς στην ευθεία συγκόλλησης.

Μετά το πλάσιμο κάθε αγγείου εξομαλύνεται η επιφάνειά του με το ξύσιμο των ατελειών και τη λείανση⁸⁶ και, αφού αφεθεί να στεγνώσει για 2-3 μέρες⁸⁷, γίνεται η στίλβωσή του χωρίς την προηγούμενη επάλειψη επιχρίσματος, όπως φαίνεται από την απουσία οποιουδήποτε ίχνους του στην επιφάνεια αυτών των αγγείων. Η στίλβωση δεν έχει εφαρμοστεί σε όλα τα αγγεία που εξετάζουμε, όμως όπου εφαρμόστηκε, αυτό έχει γίνει με κάποιο σκληρό εργαλείο⁸⁸ και με μεγάλη συνέπεια καλύπτοντας κάθε σημείο της εξωτερικής (και της εσωτερικής στις κανθαροειδείς κοτύλες) επιφάνειας, για να δημιουργηθεί μια ομαλή, συμπαγής επιφάνεια. Αυτή η εργασία χρειάζεται προσοχή ώστε ο πηλός να μην είναι ούτε τόσο στεγνός ώστε να μη δουλεύεται, ούτε όμως τόσο υγρός ώστε να παραμορφώνεται ή να παρουσιάζει σκασίματα στη συνέχεια του στεγνώματος⁸⁹. Έτσι όμως εξασφαλίζεται η αδιαπερατότητα του τελικού προϊόντος⁹⁰ και άρα αυτό καθίσταται περισσότερο κατάλληλο για υγρό περιεχόμενο (ιδίως στην περίπτωση των κανθαροειδών κοτυλών που έχουν στιλβωθεί και εσωτερικά). Η στίλβωση διευκολύνεται αν έχει προχωρήσει πολύ το στέγνωμα του αγγείου και κατόπιν βραχεί μόνο η επιφάνειά του⁹¹. Κάτι τέτοιο μειώνει τον κίνδυνο καταστροφής, αλλά μάλλον πρέπει να αποκλειστεί στην περίπτωσή μας, αφού το επόμενο στάδιο της στίλ-

85. *Ο.π.*, σσ. 300-301.

86. Κ. Κωτσάκης, *Κεραμική Τεχνολογία και Κεραμική Διαφοροποίηση*, 1983, σσ. 124-126.

87. C. Orton – P. Tyers – A. Vince, *Pottery in Archaeology*, 1993, σ. 126.

88. Κωτσάκης, *ό.π.*, σσ. 128-129.

89. *Ο.π.*, σ. 124.

90. *Ο.π.*, σ. 128.

91. *Ο.π.*, σ. 130.

βωσης δεν θα μπορούσε να δώσει τόσο βαθιές αυλακιές. Βέβαια μεγάλο ρόλο παίζει και η σύσταση του κάθε πηλού, καθώς ορισμένοι πηλοί επιδέχονται ελάχιστη ή και καθόλου στίλβωση⁹².

Το δεύτερο στάδιο της στίλβωσης εφαρμόστηκε σε όλες σχεδόν τις κανθαροειδείς κοτύλες και σε ορισμένα εξάλειπτρα του δείγματός μας και αφορά στη δημιουργία αυλακιών με την πίεση στην επιφάνεια του αγγείου της ελαφρά κυρτής απόληξης (με πλάτος περίπου 2 χιλιοστά) ενός σκληρού εργαλείου από μέταλλο, όστρεο, κόκαλο ή πέτρα. Το τελευταίο είχε τέτοιο σχήμα ώστε να σχεδιάζει με ακρίβεια όχι μόνο κάθετες ή οριζόντιες αλλά και τεθλασμένες γραμμές ή δικτυωτά μοτίβα με κάποια κανονικότητα. Αλλά και ο χειρισμός του φανερώνει ένα γρήγορο και σίγουρο χέρι, εξοικειωμένο με τη χρήση του πάνω στις καμπύλες του αγγείου. Πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι αυτό το στάδιο της στίλβωσης, αντίθετα με το προηγούμενο, έχει καθαρά διακοσμητικό σκοπό και δεν επιδρά στις ιδιότητες του τελικού προϊόντος.

Την ίδια τεχνική διακόσμησης, πάνω από επίχρισμα ή χωρίς αυτό, συναντούμε και σε αρκετά άλλα αγγεία εκτός από τα γκρίζα στην περιοχή γύρω από τον Θερμαϊκό⁹³. Είναι μία τεχνική με μεγάλη προϊστορία στη Μακεδονία⁹⁴ και αλλού, επιβιώνει όμως μόνο σποραδικά μετά την αρχαϊκή περίοδο, ιδίως σε σκεύη μαγειρικής⁹⁵.

Δ.2 Όπτηση

Η έλλειψη σχετικών αναλύσεων αυτής της κατηγορίας κεραμικής μας περιορίζει αναγκαστικά σε υποθέσεις που μπορούν να γίνουν βάσει της μακροσκοπικής παρατήρησης των αγγείων:

Μεγάλη σκληρότητα της επιφάνειας των στίλβωμένων και των αστίλβωτων, αλλά και του εσωτερικού όλων των αγγείων.

Σκούρο γκρίζο χρώμα που είναι αρκετά ομοιόμορφο στην επιφάνεια και συνεχίζεται αναλλοίωτο ως το κέντρο, εκτός εξαιρέσεων που έχουν καστανοκόκκινο ή έντονα κόκκινο κέντρο. Μαύρα στίγματα (λεκέδες) υπάρχουν στην επιφάνεια ορισμένων αγγείων.

Πηλός που περιέχει αρκετή ποσότητα μίκας στο εσωτερικό και στην επιφάνεια.

Ασυμμετρίες στο σχήμα των αγγείων οι οποίες θα μπορούσαν να έχουν

92. A. Shepard, *Ceramics for the Archaeologist*, 1985, σ. 123.

93. Βοκοτοπούλου – Δεσποίνη – Μισαηλίδου – Τιβέριος, *ό.π.*, σσ. 225-227, αρ. 361, όπου και βιβλιογραφία.

94. Vocotroulou, *ό.π.*, σημ. 60, σ. 147 και Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.*, σ. 535.

95. Sparkes – Talcott, *ό.π.*, σσ. 189-190 και σ. 339 αρ. 1472, ειχ. 62. Επίσης Stillwell – Benson, *ό.π.*, σ. 354, αρ. 2217 και αρ. 2219 και *Α.Δ.* 19 (1964) *Χρονικά Β2*, σ. 109, αρ. 34, χύτρα από τα Νέα Σύλλατα Χαλκιδικής.

διορθωθεί, αν είχαν συμβεί πριν το ψήσιμο. Μικρές ή και μεγαλύτερες φουσκάλες συναντούνται μερικές φορές στο εσωτερικό των τοιχωμάτων.

Η σκληρότητα του τελικού προϊόντος φανερώνει ότι έχουν ολοκληρωθεί τα στάδια της κεραμικής μεταβολής που υφίσταται ο πηλός μεταξύ των 350° και 700° C.

Το ερυθρό χρώμα στο κέντρο των τοιχωμάτων, όποτε έχει απομείνει, δηλώνει πηλό πλούσιο σε οξειδία του σιδήρου, ενώ όποτε το γκριζό φτάνει ως το κέντρο, αυτό δικαιολογείται ακριβώς από την αναγωγή των οξειδίων αυτών. Η πιθανότητα να οφείλεται το γκριζό χρώμα σε παρουσία οργανικών ουσιών στον πηλό⁹⁶, πρέπει να αποκλειστεί λόγω της υψηλής θερμοκρασίας που αναπτύχθηκε, όπως φαίνεται από τα παραπάνω, αλλά και λόγω του ερυθρού πυρήνα πολλών αγγείων. Αν υπήρχε ατελής καύση των οργανικών ουσιών, ερυθρό χρώμα θα είχε η επιφάνεια (όπου καίγονται πρώτα τα οργανικά) και όχι ο πυρήνας⁹⁷. Πρέπει επίσης να αποκλειστεί το απλό «κάπνισμα»⁹⁸, γιατί τότε το γκριζό χρώμα δεν θα έφτανε τόσο συχνά στον πυρήνα, αλλά θα περιοριζόταν στην επιφάνεια του κεραμικού. Η αναγωγή των οξειδίων του σιδήρου ξεκινά από τους 700° C και εξής⁹⁹, όταν ο άνθρακας (ή αντίστοιχα το θείο) που περιέχεται στον πηλό οξειδώνεται παίρνοντας το οξυγόνο από τα οξειδία του σιδήρου, αν απουσιάζει το ατμοσφαιρικό οξυγόνο από τον κλίβανο (σε αναγωγικό περιβάλλον). Το μονοξείδιο ή διοξείδιο του άνθρακα (CO ή CO₂) που προκύπτει ελευθερώνεται μέσα από τους πόρους του κεραμικού. Αυτό διευκολύνεται από την παρουσία μη πλαστικών συστατικών όπως η μίκα στον πηλό αυτών των αγγείων, αλλά δυσχεραίνεται από τη στίλβωση της επιφάνειάς τους. Έτσι έπρεπε να διατηρηθεί η θερμοκρασία των 800° C για 1-2 ώρες¹⁰⁰, ώστε να ολοκληρωθεί η απομάκρυνση των αερίων με την αναγωγή των οξειδίων του σιδήρου σε μονοξείδιο του σιδήρου (FeO) μέχρι το κέντρο του «μπισκότου». Αν δεν ολοκληρωθεί η απομάκρυνση των αερίων σε αυτό το σημείο, η άνοδος της θερμοκρασίας πάνω από τους 800° C με την αρχή της υαλοποίησης που αυτή επιφέρει, θα τα παγιδεύσει στο εσωτερικό. Σε αυτό το φαινόμενο οφείλονται οι μικρές ή μεγαλύτερες φουσκάλες¹⁰¹ που εντοπίζονται στα αγγεία που εξετάζουμε και οι οποίες δημιουργήθηκαν από την πίεση των αερίων πάνω από τους 800° C¹⁰², οπότε αρχίζει η υαλοποίηση και ταυτόχρονα το FeO και άλλα συστατικά επιδρούν

96. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.*, σ. 387.

97. Orton – Tyers – Vince, *ό.π.*, σ. 69.

98. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ό.π.*, σ. 388.

99. Shepard, *ό.π.*, σσ. 103-104.

100. F. and J. Hamer, *The Potters' Dictionary of Materials and Technics*, 31991, σσ. 128-129.

101. Orton – Tyers – Vince, *ό.π.*, σ. 133.

102. F. and J. Hamer, *ό.π.*, σ. 28.

σαν «ρευστοποιητές», διευκολύνοντας την παραμόρφωση. Στην έναρξη επενέργειας της υαλοποίησης φαίνεται να οφείλονται και κάποιες από τις ασυμμετρίες οι οποίες δείχνουν ότι λόγω της αύξησης τη πλαστικότητας του κεραμικού έχει αρχίσει να επιδρά η βαρύτητα στο σχήμα του αγγείου¹⁰³.

Για να παραμείνει μόνιμα το γκριζο χρώμα των αγγείων υπήρχαν δύο λύσεις για τους αρχαίους τεχνίτες¹⁰⁴:

α) Αύξηση της θερμοκρασίας στους 900° C, οπότε στην υαλοποίηση συμμετέχει και το FeO και έτσι αποκλείεται η εκ νέου οξείδωσή του κατά το κρύωμα του κλιβάνου.

β) Θερμοκρασία λίγο πάνω από τους 800° C αλλά και πλήρης αποκλεισμός του ατμοσφαιρικού οξυγόνου κατά τη διάρκεια του κρυώματος, αφού η είσοδος ακόμα και μικρής ποσότητάς του στον κλίβανο αρκεί για να κοκκινίσει πάλι η επιφάνεια των αγγείων.

Τα μαύρα στίγματα στην επιφάνεια δεν πρέπει να οφείλονται σε εξωτερικούς παράγοντες αλλά στην ίδια τη σύσταση του πηλού και συνηγορούν στην υπόθεσή μας για πλήρως αναγωγική ατμόσφαιρα ψησίματος. Προκύπτουν από την κίνηση των οξειδίων του σιδήρου από το εσωτερικό προς την επιφάνεια του αγγείου και την κρυστάλλωσή τους εκεί. Τα οξείδια αυτά αποκτούν το χρώμα της σκουριάς όταν συναντήσουν οξυγόνο, αλλά μαυρίζουν (σχηματίζουν FeO) όταν δεν υπάρχει οξυγόνο στην ατμόσφαιρα του κλιβάνου¹⁰⁵.

Δ.3 Αποτίμηση της γκριζας κεραμικής

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η κατασκευή αυτής της κατηγορίας κεραμικής απαιτεί ειδική σύσταση πηλού, στίλβωση που μπορεί να απαιτεί πολλές ώρες για κάθε αγγείο¹⁰⁶ από ειδικευμένο άτομο, απόλυτο έλεγχο της θερμοκρασίας και του οξυγόνου στον κλίβανο και μεγάλες ποσότητες καύσιμης ύλης. Άρα ούτε πρόχειρη, ούτε ιδιαίτερα οικονομική μπορούμε να χαρακτηρίσουμε αυτή την κεραμική. Σε παρόμοια συμπεράσματα έχουν καταλήξει ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα ορισμένοι μελετητές άλλων κατηγοριών γκριζας κεραμικής για τις τεχνικές δυσκολίες που αυτή παρουσιάζει¹⁰⁷. Οι παραπάνω απαιτητικές διαδικασίες θα είχαν αποφευχθεί –αν η επιδίωξη των τεχνιτών ήταν απλώς η επίτευξη μιας στιλπνής επιφάνειας– με

103. *Ο.π.*, σσ. 38-39.

104. *Ο.π.*, σ. 172 κ.ε.

105. *Ο.π.*, σ. 179.

106. Ν. Ευστρατίου – Ντ. Ούρεμ-Κώτσος – Ντ. Καλλιντζή, «Μάαρη 1995. Ανασκαφικές έρευνες και αρχαιολογικές αναζητήσεις», *AEMΘ* 9 (1995) 468.

107. E. J. Forsdyke, «The pottery called Minyan ware», *JHS* XXXIV (1914) 140-141 σχετικά με τη γκριζα Μινύεια κεραμική και μεταγενέστερες κατηγορίες.

την εφαρμογή ενός αδιάβροχου και στιλπνού επιχρίσματος. Αυτή η λύση σίγουρα δεν υπερέβαινε τις δυνατότητες και τις πρώτες ύλες που είχαν οι τεχνίτες στη διάθεσή τους, όπως φαίνεται από άλλα επιχρισμένα αγγεία της ίδια εποχής από τη Μακεδονία.

Για τους λόγους επιλογής των παραπάνω τεχνικών, που σίγουρα καθιστούσαν αυτή την κατηγορία κεραμικής ακριβότερη από πολλές άλλες, μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε. Η εμμονή στην κεραμική παράδοση της περιοχής¹⁰⁸ είναι μία πολύ εύλογη υπόθεση. Πάντως και η επιδίωξη της μέγιστης σκληρότητας χωρίς ιδιαίτερα ψηλό κόστος πρέπει να είναι ένας λόγος της επιλογής αναγωγικής ατμόσφαιρας, αφού το FeO χαμηλώνει τη θερμοκρασία έναρξης της υαλοποίησης (βλ. προηγούμενη σελίδα) και δίνει συντομότερα την επιθυμητή σκληρότητα, μειώνοντας το χρόνο όπτησης και την απαιτούμενη ποσότητα καύσιμης ύλης. Αν όμως υπάρχει και κάποια συμβολική σημασία (όπως η μίμηση μεταλλικών προτύπων που αναφέραμε στο κεφάλαιο για τις κανθαροειδείς κοτύλες) στην επιλογή των γκρίζων αγγείων για να συνοδεύσουν ένα νεκρό –είναι ίσως χαρακτηριστικό ότι ελάχιστη κεραμική αυτού του είδους έχει βρεθεί ως τώρα σε ανασκαφές σύγχρονων οικισμών της περιοχής– αυτό μόνο η μελλοντική έρευνα μπορεί να το αποδείξει.

108. Τιβέριος, «Εγχώρια Κεραμική», *ό.π.*, σ. 301.

SUMMARY

Ch. Tsougaris, *Gray kantharoid cotylae and exaleiptra from the ancient cemetery of modern Thermi, Thessaloniki.*

Gray, wheel-made pottery with a polished surface, although not an unusual find during excavation of late-archaic cemeteries in Central Macedonia, has so far received little attention, apart from a number of milestone articles by prof. M. Tiverios, who studied the Sindos finds.

This short study is hoped to shed some light to the problems of chronology, origin, expansion, use and production technology of the two most common shapes, exaleiptra and kantharoid cotylae. A group of fifteen pots is examined, unearthed during the first years of excavation at the ancient cemetery of modern Thermi, east of Thessaloniki. Several of these can be dated by accompanying vases, imported from Attica or Corinth, or by similarities to other dated gray wares.

Among nine exaleiptra there is one example of each one of the angular, biconical, and flattened types, while a forth type, with a continuous profile, is more usual. The latter evolves (within the time-span of ca. 540-500 B.C.) from a squat vase with a rounded, incurving lip and an up-tilted handle, to a higher vase with a broken, vertical lip and an horizontal handle.

The six kantharoid cotylae presented, belong to a variation of the kantharos shape, which has no forerunners in earlier Macedonian pottery. Although the origin of this variation can be traced back to the Bronze Age, it is argued that it entered Macedonia around 550 B.C. through direct contacts with N.E. Peloponnese, or with the Corinthian colony of Potidaea and in the graves it takes the place of other large drinking vessels. The production center(s) of this ware must have been on the coast of the Thermaic Gulf, where it appears in large numbers, but it also reaches Upper Macedonia to the west and Pelagonia to the north. Contrary to what is generally accepted, production of this gray ware seems to have been demanding, as it called for high skills during polishing, high temperatures during firing and an excellent control of a reducing atmosphere in the kiln.

Εικ. 1. Εξάλειπτρο τάφου 269 / Οικ. 377.

Εικ. 2. Σφαιρικός ατύβαλλος ΘΕ 272.

Εικ. 3. Σφαιρικός ατύβαλλος με βάση ΘΕ 349.

Εικ. 4. Αττική μελαμπαφής κύλικα τύπου Γ ΘΕ 334.

Εικ. 5. Αττική ταινιωτή κύλικα ΘΕ 248.

Εικ. 6. Γκρίζο εξάλειπτρο ΘΕ 232.

Εικ. 10. Γκρίζο εξάλειπτρο ΘΕ 335.

Εικ. 11. Γκρίζο εξάλειπτρο ΘΕ 267.

Εικ. 12. Γκρίζο εξάλειπτρο ΘΕ 270.

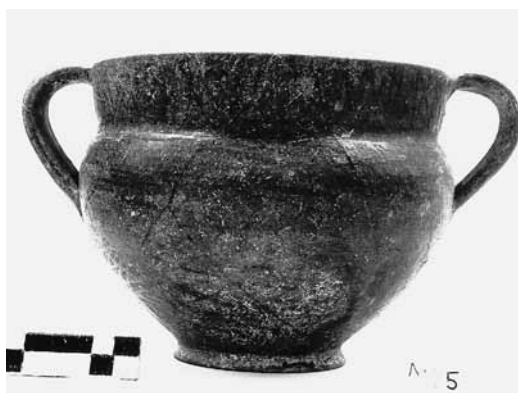
Εικ. 13. Γκρίζο εξάλειπτρο ΘΕ 246.

Εικ. 14. Γκρίζο εξάλειπτρο τάφου 1, οδού Ειρήνης 1.

Εικ. 15. Γκρίζα κανθαροειδής κοτύλη ΘΕ 333.

Εικ. 16. Γκρίζα κανθαροειδής κοτύλη ΘΕ 263.

Εικ. 17. Γκρίζα κανθαροειδής κοτύλη ΘΕ 269.

Εικ. 18. Γκρίζα κανθαροειδής κοτύλη ΘΕ 475.

Εικ. 19. Γκρίζα κανθαροειδής κοτύλη ΘΕ 262.

Εικ. 20. Γκρίζα κανθαροειδής κοτύλη ΘΕ 347.